

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

**РЕЛІГІЙНА БЕЗПЕКА В УКРАЇНІ
В УМОВАХ
КОРОНАВІРУСНОЇ ПАНДЕМІЇ**

МОНОГРАФІЯ

Вінниця 2021

УДК: 347.167:578.834.1(477)

*Рекомендовано до друку Вченою радою філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол №4 від 25.10. 2021 р.)*

**За редакцією
доктора філософських наук, професора Є.А. Харьковщенка**

Редакційна колегія:

доктор філософських наук, професор О.І. Предко,
доктор філософських наук, професор С.В. Руденко,
доктор філософських наук, професор Є.А. Харьковщенко.

Рецензенти:

доктор філософських наук, професор І.В. Васильєва,
доктор філософських наук, професор О.В. Марченко,
доктор філософських наук, професор М.М. Стадник.

**Релігійна безпека в Україні в умовах коронавірусної пандемії.
Монографія.** Вінниця 2021. Видавництво ФОП Кушнір Ю.В. 2021. -204 ст.

ISBN 978-617-7721-41-2

У монографії здійснено релігієзнавче дослідження релігійної безпеки в контексті «релігійні організації-людина-держава». Запропонований методологічний інструментарій уможлиблює цілісне обґрунтування критеріїв як деструктивного, так і конструктивного сценаріїв проявів релігійної безпеки та її історичну генезу в контексті сенсоутворюючої вісі «сакральне-профанне», розкриття нових комунікативних контекстів обрядово-культових практик; оцінку механізму взаємодії релігійних організацій та держави у системі «результативність-людиномірність» та побудову гнучкої, адаптивної, відкритої моделі релігійної безпеки, яка б враховувала нормативно-правові, інституційні, ресурсні, інформаційні, ментальні особливості держави.

Видання розраховане на науковців, викладачів, студентів вузів та широке коло читачів.

УДК: 347.167:578.834.1(477)

ISBN 978-617-7721-41-2

ЗМІСТ

ВСТУП (О. Предко).....	5
РОЗДІЛ І. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА СТУПІНЬ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ	8
1.1. Різноманітні підходи до осмислення релігійної безпеки в умовах коронавірусної пандемії (О. Предко).....	8
1.2. Осмислення феномену пандемії у філософії, богослов'ї та релігієзнавстві (В. Туренко, В. Запорожець).....	13
1.3. Методологічний потенціал дослідження, його евристичні можливості (О. Предко).....	22
РОЗДІЛ 2.ІСТОРИЧНІ КОНОТАЦІЇ РЕЛІГІЙНОЇ БЕЗПЕКИ.....	26
2.1. Формування ідеї «безпека»: особливості міфо- релігійних уявлень та їх сучасні конотації (О. Предко, М. Нестерова).....	26
2.2. Релігійні епідемії: психологічні аспекти безпеки (О. Предко).....	42
РОЗДІЛ 3.СУЧАСНІ СМИСЛОВІ КОНТЕКСТИ РЕЛІГІЙНОЇ БЕЗПЕКИ.....	61
3.1. Особливості державно-конфесійних відносин у Східній та Західній Європі під час COVID-19: порівняльний аналіз (С. Руденко, В. Туренко).....	61
3.2. Державно-конфесійні відносини в Україні під час COVID-19 (Є. Харьковщенко, В. Туренко, К. Козар).....	75

РОЗДІЛ IV. РЕЛІГІЙНА БЕЗПЕКА ПІД ЧАС COVID-19:	
ЗАРУБІЖНІ ТА УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ.....	92
4.1. Релігійна безпека під час COVID-19: зарубіжний досвід та можливості його використання в Україні (Є. Харьковщенко, О. Предко).....	92
4.2. Релігійна безпека в контексті соціологічних досліджень в Україні (Є. Харьковщенко, О. Предко, В. Туренко, М. Нестерова, Б. Носенок).....	112
4.3. Релігійна безпека: практичні аспекти та рекомендації органам державної влади (О. Предко, К. Козар).....	135
 Висновки (О. Предко).....	 146
 Перелік посилань.....	 153

ВСТУП

На сьогоднішній день людина своїм існуванням більше створила проблем, аніж вирішила. Це зумовлено суперечливою сутністю соціальної та особистісної буттєвості людини, оскільки вона являє собою любов і ненависть, добро і зло, заздрість і доброзичливість. Ця роздвоєність і складає тло психологічно офарбованого екзистенційного протиріччя душі сучасної людини, в глибинних пластах якої можна віднайти і творчі, і деструктивні тенденції. Сьогодні, коли особливо актуалізуються сучасні смисли традиційних релігійно-філософських понять, по-новому звучать ідеї, що були висловлені мислителями в попередні епохи, очевиднішими стають попередження про неминучу втрату потягу до життя цілих поколінь, про онтологічну безпеку людини. В результаті дії багатьох факторів (глобальні зміни клімату, виснаження водних і земних ресурсів, зростання бідності і ймовірності масового голоду, загострення міжетнічних та міжрелігійних конфліктів, політичне протистояння різних держав тощо) буттєвість особи, спільноти, людства опиняється під загрозою. Одним із таких чинників, який ставить проблему виживання людини і механізму збереження людства як виду, виступає безпека, її різноманітні прояви.

Коронавірусна пандемія, «похитнувши» сьогоднішню цивілізацію та змінивши міждержавні та міжособистісні стосунки, ввела безпрецедентні обмежувальні заходи та, обмеживши конституційне право людини на свободу віросповідання та пересування, переформатувала її життєдіяльність у інформаційний та віртуальний простір, актуалізувала традиційно трагічний дискурс кризової доби. Під пандемічний вплив попала і раціональність (часто-густо маніпулятивна, афективна риторика витісняла критичність та

аргументацію) та моральність (виникла етична проблема – коли ставиться питання про різну «вартість» життя людини). Безперечно, ці зміни, відображаючись на релігійній безпеці, виявились каталізатором цілої низки проблем, які притаманні сучасному релігійному простору (наприклад, в Україні – це переформатування православного ландшафту, військовий конфлікт на Сході, відсутність конструктивної, партнерської співпраці між релігійними організаціями та державою, політизація конфесійного середовища та релігієзація органів державної влади, неврегульованість нормативно-правових документів у царині міжконфесійних та державно-конфесійних відносин і т. д.). Як результат – зміна форм обрядово-культових практик, переформатування державно-конфесійних відносин, певні трансформації в системі «профанне-сакральне».

Проект «Релігійна безпека в Україні в умовах коронавірусної пандемії» (№2020.01/0233), грантонадавач – Національний фонд досліджень України (National Research Foundation of Ukraine) спрямований на розробку концептуальної моделі релігійної безпеки в Україні як взаємопов'язаної багаторівневої системи відносин (особистісний, конфесійний, державний рівень) в умовах внутрішніх і зовнішніх загроз пандемічного характеру та виявлення її евристичних можливостей. В процесі дослідження передбачається здійснення комплексного опису релігійної безпеки, включаючи історичну генезу даної проблеми, теоретичні та емпіричні напрацювання, проведення моніторингу релігійної безпеки в різних країнах та регіонах України з метою вироблення цілісної системи стратегії управління протиепідемічними заходами як органами державної влади, так і релігійними організаціями загалом.

Загальною метою дослідження є комплексний міждисциплінарний аналіз релігійної безпеки в Україні в системі «релігійні організації – людина- держава»; вияв її методологічних засад через понятійне визначення таких терміносистем: релігійний процес, релігійна подія та ситуація; релігійна епідемія та пандемія, обґрунтувавши на цій основі процес концептуалізації релігійної безпеки; розкриття алгоритму її проявів як складової різних пандемій та дослідження досвіду їх апробації в сьогоденних глобальних та вітчизняних викликах; вияв змін, які відбуваються в культових практиках релігійних організацій під час пандемічних небезпек; обґрунтування механізму взаємодії органів державної влади та релігійних інституцій при виробленні заходів протидії поширенню пандемії, враховуючи кількісні та якісні способи оцінки їх ефективності; окреслення сценарію впровадження стратегії забезпечення релігійної безпеки та виявлення тих чинників, завдяки яким уможливлується як коригування міжконфесійних і державно-конфесійних відносин, так і вплив на релігійне життя загалом.

РОЗДІЛ І. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА СТУПІНЬ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ

1.1. Різноманітні підходи до осмислення релігійної безпеки в умовах коронавірусної пандемії

Моніторинг праць з релігійної безпеки дозволив виокремити основні напрями, за якими проводиться її дослідження: правовий (О. Афтахова, О. Овчинніков, І. Тарасевич, М. Фомінська та ін.); політологічний (О. Білокобильський, С. Здіорук, А. Maigari Ibrahim, І. Ebrahimzadeh, N. Orizu, A. Sahraei та ін.); держуправлінський (К. Ващенко, О. Корнієвський, С. Телешун, О. Павлов, Ю. Саєнко та ін.); історико-культурологічний (Б. Носенок, С. Руденко, В. Туренко та ін.); богословський (А. Кураєв, О. Філоненко, М. Черенков та ін.); релігієзнавчий (В. Запорожець, Y. Jansen, А. Колодний, М. Нестерова, О. Предко, Є. Харьковщенко, С. Шаправський та ін.). Зазначені напрями є важливими для цілісного опрацювання, оскільки становлять методологічне підґрунтя даного дослідження.

Коронавірусна пандемія вплинула на різні соціальні інститути, в т.ч. і релігію. Як одне з яскравих свідчень є те, що вже в англomовній Вікіпедії присутня доволі об'ємна стаття, яка називається «Вплив епідемії COVID-19 на релігію» (англ. «Impact of the COVID-19 pandemic on religion»), яка ще має 6 версій іншими мовами. В свою чергу, напрацювання стосовно впливу коронавірусної епідемії на релігію і навпаки певною мірою вже є в українському гуманітарному дискурсі загалом і релігієзнавчому зокрема.

В першу чергу, необхідно зазначити інформаційно-

аналітичні матеріали (Д. Горевой, В. Токман, К. Щоткіна) та соціологічні студії (Д. Беланенко, І Волосевич, Д. Савчук), присвячені реакції релігійних організацій на пандемічні виклики та з'ясування громадської думки щодо коронавірусної пандемії, тих загроз і небезпек, які вона спричинила в Україні. Ряд дослідників ставлять питання про зміни в системі «сакральне-профанне» (О. Щипков). Також цикл наукових та публіцистичних матеріалів щодо впливу коронавірусної пандемії на конфесійні відносини, обрядово-культову практику було розміщено на провідних інтернет-майданчиках вітчизняного релігієзнавства «Релігійно-інформаційної служби України», «Церкваріума». Для розуміння позиції різного роду релігійних організацій в Україні важливим є використання матеріалів офіційних сайтів та друкованих періодичних видань (зокрема, «Помісна Церква» ПЦУ, «Патріархат» УГКЦ та інші).

Евристично плідними для розкриття досліджуваної теми є напрацювання В. Луканової [45-48], в яких подається соціально-філософське осмислення пандемії, як антисистеми в єдності її структурних та функціональних характеристик, а також дослідження Р. Лункіна[49], який ставить питання про зміну європейської ідентичності під час коронокризи, смисловою віссю якої буде теза: «Від «нової відповідальності» до «нової керованості»».

Питанням психопрофілактичної та психогігієнічної допомоги людині присвячена праця «Психологія і педагогіка у протидії пандемії COVID-19: Інтернет-посібник», за науковою редакцією В.Г. Кременя. [63]

Ряд нормативно-правових документів (зокрема, «Про запобігання поширенню на території України коронавірусу COVID-19» та ін.) [62] викликали різні точки зору (В. Криворот,

А. Мартиненко) [41] з приводу втручання в права людини, обмеження її свободи, особисту недоторканність, а також обмеження права на проведення релігійних заходів. Ці правові питання актуалізують низку проблем, пов'язаних з релігійною (не-) безпекою щодо втручання державної влади в діяльність релігійних організацій під час пандемій.

Пандемія COVID-19 вплинула на релігію різними способами, включаючи скасування богослужінь різних конфесій, закриття недільних шкіл, а також скасування паломництва. Багато церков, синагог, мечетей та храмів пропонували богослужіння онлайн в період пандемії. Між тим, релігійні організації намагалися брати участь у подоланні пандемії. З дослідників, які оперативно відреагували на ситуацію у релігійному полі під час пандемії, можна згадати, зокрема, Л. Блум, І. Венгер, М. Грибоскі, Е. Діас, К. Дуді, К. Парка, А. Соловія, Д. Стенгліна, А. Нурі Фарзан, Р. Хейвел, А. Шеву та ін. Цей список можна продовжити, оскільки проблема впливу коронавірусної пандемії на релігію та релігійну безпеку викликала низку дискусій на TED та CNN. Вищезазначені дослідники були солідарні в одному – амбівалентній ситуації, в якій «опинилась» релігія під час пандемії. Отже, релігія може по-різному впливати як на суспільство загалом, так і на людину зокрема. Безперечно, цей контекст передбачає увагу до проблеми релігійної безпеки (П. Антес, Х. Білефельдта, Б. Гріма, Дж. Кларка, Р. Снайдера, А. Теодору, Р. Фінке, Ф. Шандо, С. Шаправський та ін.). Загалом, у багатьох працях висловлюється єдність щодо можливості релігії та релігійних інституцій забезпечити захищеність життєво важливих інтересів як особистості, так і суспільства й держав під час пандемії. Лідери різних релігійних традицій підтримують зусилля уряду

щодо контролю над коронавірусом. Крім того, ведуться дискусії з приводу того, як різні релігії можуть співпрацювати в сфері благодійних ініціатив. Власне, пандемія актуалізувала також релігійний дискурс, так як релігійні лідери звернулися до своїх релігійних текстів та теології, щоб знайти відповіді для вірян та заохотити їх до безпечних релігійних практик.

Також важливим підґрунтям дослідження є низка законодавчих актів [2 - 6], що регулюють діяльність релігійних організацій в умовах коронавірусної пандемії і відповідними інструкції Всеукраїнської Ради церков і релігійних організацій (ВРЦіРО) [17-22]. В цьому контексті особлива увага звертається на діалог між органами державної влади, конфесіями та їх ієрархами [1; 26-33]. Теоретичні положення монографії підтверджуються емпіричними дослідженнями, зокрема проведенням моніторингу проблеми релігійної безпеки у ряді країн (Україна, Грузія, Польща, Туреччина, Казахстан, Італія, Греція), а також проведенням моніторингу у онлайн-режимі релігійної ситуації в різних регіонах України (Київ, Дніпропетровськ, Одеса, Львів, Хмельницький, Полтава, Чернівці, Івано-Франківськ та ін. і відповідно в областях). На цій основі здійснено оцінку проведених протиепідемічних заходів і реакцію на них релігійних ієрархів, що відображено у виступах учасників дослідження на міжнародних конференціях «Танчерівські читання» (м. Київ 2020, 2021 роки), в м. Піза (Італія), в м. Конья (Туреччина), на інших як міжнародних, так і на всеукраїнських конференціях.

В цьому контексті слід зазначити, що емпіричною базою стали соціологічні дослідження таких установ як Pew Research Center, Центр Разумкова та дослідницька агенція Info Sapiens, а також дослідження, проведене колективом проєкту «Релігійна

безпека в Україні в умовах коронавірусної пандемії». Саме ці інституції проводили комплексні емпіричні дослідження щодо релігії та ролі церкви в українському суспільстві під час коронавірусної пандемії. На основі всебічного аналізу цих результатів дослідження ми можемо чітко відстежити динаміку діяльності релігійних організацій та її основні тенденції на тлі COVID-19.

Відмінні риси та перевага отриманих результатів полягають у тому, що вперше здійснено розробку методології дослідження та оцінку релігійної безпеки в умовах коронавірусної пандемії. Здійснено історико-релігієзнавчий аналіз та раціональну реконструкцію реального стану, головних тенденцій розгортання релігійної безпеки. Проведено порівняльний аналіз філософського, релігійного та релігієзнавчого осмислення пандемії з метою вироблення методологічного інструментарію, який би уможливив побудову гнучкої, динамічної моделі релігійної безпеки в швидкозмінних умовах. Отримані результати мають перевагу над низкою довідкових, статейних і монографічних публікацій, які з'явилися в останні роки та присвячені розгляду релігійної безпеки переважно в правовому полі.

На сьогодні системне, цілісне дослідження релігійної безпеки так і не стало окремою, самостійною темою наукового опису або теоретичної рефлексії, фактично залишилося поза межами вітчизняного публічного наукового дискурсу. В сучасних зарубіжних публікаціях мають місце окремі праці [93-117], присвячені з'ясуванню сутнісних характеристик пандемії, її особливостей, що також було враховано при розробці методологічного інструментарію. Також напрацювання українських науковців відкривають значні евристичні можливості

в дослідженні феномена «релігійна безпека» [60-61; 75-78; 82-83; 90-92]. Втім, варто зауважити, що попри наявні наукові напрацювання, присвячені релігійній ситуації в умовах коронавірусної пандемії, можемо констатувати відсутність комплексного та систематичного дослідження проблем релігійної безпеки. Отже, в переважній більшості досліджень в процесі вирішення проблем релігійної безпеки в умовах коронавірусної пандемії визначаються лише їх загальні імперативи, без конкретної деталізації. Не претендуючи на наукову вичерпність, автори даного монографічного дослідження намагатимуться комплексно підійти до осмислення вищезазначеної проблеми.

1.2. Осмислення феномену пандемії у філософії, богослов'ї та релігієзнавстві

Вітчизняна дослідниця В. Луканова виділяє наступні підходи для філософського осягнення феномену пандемії.

1. архаїчний;
2. як феномен життя окремої особистості;
3. як проблема сучасного людства;
4. системно-структурний [45, с. 12].

Втім, ми вважаємо, це не є досконалою структурою філософського розуміння пандемії. На наш погляд, ключовою бінарною опозицією для філософської герменевтики досліджуваного феномену є проблема індивідуального та соціального. На підтвердження цьому варто відзначити думку західного мислителя Д. Мануссакіса, який у праці «Місто хворе: Софокл, Фукідид і Камю про коронавірус» зауважує: «Чума – це

хвороба громади, міста, поліса. По суті, можна сказати, що чума – це політична (political) хвороба. Як політична хвороба – чума виявляється як епідемічною – тобто випадковою, що приходить в моє тіло ззовні від іншого – так і ендемічною, що виходить зсередини метафоричного тіла поліса, або «полісного тіла» (body politic). Бо поліс, поширюючи право на громадянство в ньому на кожного зі своїх членів, привласнює їх всіх собі (навіть ті, хто виключений з нього, виключаються з посиленням на нього). Хоч би що там було поза містом і не від міста – є його інше, адже поліс ґрунтується на цьому» [53].

Відповідно, у даній ситуації найбільш чітко простежується опозиція між особистісним та політичним, індивідуальним та соціальним. Епідемія найбільш яскраво виражає протиставлення суспільного буття та життя кожного з нас. Через це особливо важливим постає питання свободи і несвободи в такій кризовій ситуації.

Загалом, тут доречним буде згадати праці М. Фуко який говорить про нові механізми керування соціальними спільнотами, запроваджуючи концепт «біополітики». Він, як зауважує П. Пресьядо, «використовував поняття «біополітика», щоб описувати відносини, які влада встановлює з соціальним тілом в епоху модерну. Воно описує перехід від того, що він називає суверенним суспільством, в якому суверенітет визначається з точки зору управління ритуалізації смерті до «дисциплінарного суспільства», яке контролює і максимізує життя населення як функцію національних інтересів. Для Фуко прийоми біополітичного управління поширювалися за допомогою мережі влади, яка виходила за рамки сфери права і ставала горизонтальною, схожою на щупальця силою, покриваючи всю

територію досвіду життя і проникаючи в кожне окрему тіло» [103].

Отже бачимо, що пандемія у світлі філософського дискурсу виявляє суперечливість існування людського в соціумі; вона розкриває діалектику перебування людини на самоті і серед людей, в масі. В цьому контексті виникають питання, де ми найбільш вразливі – коли перебуваємо сам на сам, або ж коли серед людей, причому не лише щодо здоров'я, але й взагалі свого існування.

Відомий західний мислитель Е. Канетті стосовно цього в своєму шедеврі «Маса і влада» визначає масу, на якій заснована влада, через інверсію страху бути зворушеним. У той час як люди зазвичай бояться, що до них доторкнеться незнайомец, і всі дистанції, які люди створюють навколо себе, є наслідком цього страху, маса – це єдина ситуація, в якій цей страх звернений до своєї протилежності. «Тільки в масі людина може звільнитися від страху перед дотиком... Хто віддав себе на волю маси, не боїться її дотиків...Хто б на тебе не напирал, він такий же, як ти сам. Його відчуваєш як самого себе. Раптом все виявляється тим, що відбувається нібито всередині одного тіла... Масі, отже, притаманне подолання страху дотику. Полегшення, яке по ній поширюється..., досягає високого ступеня виключно при її найбільшій щільності» [37, с. 320].

В даному контексті слушною є думка Д. Манусакіса про те, що «труднощі нашої нової реальності – обмеження в подорожах і мобільності, обмеження в доступності різних товарів, обмеження, які накладені на роботу й задоволення – це саме ті труднощі, які очікують індивідуалізованого громадянина, оскільки чума змушує брати до уваги іншого, коли він реабілітує себе в політичному просторі. Людина може жити з іншими тільки тією

мірою, якою вона живе і для інших. Якщо я не живу для інших, то життя з іншими – це пекло» [53].

Як бачимо, епідемія разом з тим має позитивний характер, адже спонукає кожного з нас думати про Іншого, так як він також важливий для нас, а життя кожного, хто оточує нас, залежить інколи саме від нас. І хоча в ситуації пандемії наголошується на соціальному дистанціюванні, суспільство, як підкреслює Д. Агамбен, «не стане, як можна наївно вважати, доведеним до крайності індивідуалізмом: навпаки, воно залишиться таким же, яким ми бачимо його сьогодні навколо нас, - розрідженою масою, спрямованою на заборону, але саме тому особливо щільною і терплячою» [85].

Підсумовуючи, зазначимо, що філософський дискурс все ж в епідеміях вирізняє більш негативний сенс і його значення для людства. Таке ставлення обумовлюється не лише загрозою для його існування, але й для повноцінного та ефективного існування тих чи інших спільнот загалом та кожної людини зокрема.

Богословське осмислення пандемії, якщо ми розглядаємо в християнському контексті, пов'язане, в першу чергу, з двома біблійними аспектами: книгою Вихід та Одкровенням Іоанна Богослова. В цих біблійних книгах розкривається чітке біблійне розуміння пандемії як кари Божої за непослух і/або гріхи людей перед Творцем. Також варто відзначити згадування про епідемії в пророчих книгах [Ієр.28:8], [Іезек.7:15], в яких також наголошується на розумінні мору як наслідку гріховних вчинків і дій того чи іншого народу, або загалом всього людства.

Водночас, в цьому ключі виникає таке богословське питання: «Де знаходиться Бог під час епідемії, карантину?» [10]. І відповідь в цьому контексті віднаходимо вже у представників середньовічної теологічної думки. Тому патристичні

напрацювання розширюють богословське розуміння причин та праксису епідемії і шукають відповіді не лише на питання «чому?», але «для чого?», «яким чином?». Через це як патристика, так і схоластика, займаються не тільки казуїстикою пандемії, але й тим, що переймаються питаннями як себе поводити в таких ситуаціях, для якого результату вони покликані тощо.

Так, зокрема, можемо пригадати слова такого представника східної патристика як Кіпріана Карфагенського, який у праці «Про смертність», написаної під час чуми при імператорі Декії, говорить наступне: «Отже, коли осягає нас хвороба, неміч або якесь спустошення: тоді чеснота наша вдосконалюється; тоді віра наша, пробувши твердою в спокусах, увінчається, згідно слів Святого Письма: «Глиняний посуд випробовується у печі, а випробовування людини – у розмові її» [Сир. 27: 5]. У цьому-то й полягає різниця між нами і людьми, що не знають Бога, що вони в скрутні часи скаржаться і нарікають, а нас, навпаки, лиха не відхиляють від істинної віри і чесноти, але ще більш зміцнюють в них. Те, що розслаблення шлунка забирає у нас тілесні сили, що жар зсередини, який перейшов в гортанні виразки, ятрить їх, що безперервна блювота вражає внутрішність, прилив крові робить запалення в очах, що у деяких відсікаються руки і інші члени внаслідок заразливості гниття, що від розслаблення тіла відбувається тремтіння в ногах, послаблюється слух, пошкоджується зір: все це сприяє поступу віри. І яка безстрашність – всіма силами незламного духу мужньо протистояти всім таким напорам поневірян і смерті! Яка висота – стояти прямо серед руїн роду людського і не схилитися долу разом з тими, які не мають ніякої надії на Бога!» [38].

Тому, як зазначає зарубіжна дослідниця М. Лі: «Продовжуючи думати про те, як нам реагувати на коронавірус, зверніть увагу на те, як нехристияни в Римській імперії робили акцент на самозбереженні, в той час, як рання Церква підкреслювала безстрашне і жертвне служіння. У той час, як нехристияни бігли від епідемій і кидали своїх хворих близьких, тому що боялися невідомого, християни йшли прямо в епідемію і служили як християнам, так і нехристиянам, розглядаючи своє власне страждання як можливість поширювати Євангеліє і являти любов Христову» [43].

Через це ми бачимо зовсім інший погляд на появу пандемії у патристичній літературі – такі випробування є не карою Божою, а шляхом для самовдосконалення, для того, щоб людські серця були більш милосердні, терплячі і добрі. Відповідно постає завдання, що якщо людина віруюча, то вона не повинна не боятися, але і не надиматися в контексті епідеміологічної ситуації. Не боятися вона повинна, оскільки вірує, що Творець її збереже від усього лихого, але разом з тим на вихвалитися, а бути смиренною, пам'ятаючи слова Євангелія, що «Господь гордим противиться» [Як.4:6].

Недарма і виникла дискусія серед богословів в контексті участі у богослужіннях та формах таїнств. Хоча, скоріше за все дане, питання виникло не стільки через епідеміологічну ситуацію в країні, а внаслідок рекомендацій ВООЗ та державних відомств, відповідальних за збереження здоров'я громадян. Відтак виникли питання, а саме: наскільки безпечним є перебування в храмі під час богослужінь, наскільки можливим стає участь у сповіді та причасті у звичному режимі.

Дані питання є дійсно богословськими, оскільки торкаються такої галузі знання як сакраментології, науки про церковні

таїнства. Пандемія порушила перед богословами проблему меж та природи таїнств. Разом з тим, ті чи інші можливі відповіді торкаються безпеки людини, зокрема, і релігійної безпеки загалом.

Втім, самовдосконалення, про яке пишуть представники східної патристики, цілком можливе і в наш час, особливо в контексті релігійної безпеки. Як слушно підкреслює М. Лі: «Ми також повинні прагнути жертовно служити нашим близьким, завбачливо дотримуючись порад медиків, щоб допомогти сповільнити поширення інфекції. Замість свого власного здоров'я ми повинні віддавати пріоритет здоров'ю більш широкого суспільства, особливо найбільш вразливих громадян, виявляючи обережність і не поширюючи страх, істерію і дезінформацію. Це може коштувати нам чогось: скасування поїздок або запланованих заходів, або навіть самокарантину, якщо ми вважаємо, що могли заразитися, але ми повинні прийняти це з радістю» [43].

Отже, можемо підсумувати, що ситуація пандемії створює особливий напрямок в богослов'ї, який вже назвали як «карантинне богослов'я», «богослов'я пандемії», «богослов'я вірусу», або взагалі як «богослов'я коронавірусу». В богословському дискурсі у християнському контексті говориться про епідемії не лише як про Божу кару, але й як один із можливих шляхів для самовдосконалення і спасіння. Теологи рефлектують як над місцем Бога в такій кризовій ситуації у світі, так і над місцем і формах таїнств під час епідемій.

Безперечно, і академічне релігієзнавство не стоїть осторонь стосовно осмислення феномену пандемії та «карантинної доби». Відповідно, необхідно визначити відмінність релігієзнавчого дискурсу від богословського.

Концептуально, академічне релігієзнавство, на наш погляд, вбачає в пандемії як загрозу, так і виклик для релігійних організацій. Загроза полягає в тому, що ті чи інші рекомендації всесвітніх чи державних відомств, відповідальних за здоров'я людства загалом і окремої країни зокрема, можуть спричинити певного роду «зупинку» в діяльності мережі релігійних організацій. Як наголошує Л. Виговський: «Адже в умовах пандемії масове відвідування мирянами храмів, цілування ікон і прийняття Причастя служить джерелом розповсюдження інфекції. В таких умовах церква була змушена переглянути форми власного функціонування. І через це у середовищі духовенства та мирян виникли (та й продовжують) мати місце дискусії щодо запровадження карантину. Їх головною темою стало вирішення проблеми: чи може церква, як сакральний простір, бути місцем передачі вірусів COVID-19» [15].

На це ж звертають увагу і зарубіжні релігієзнавці. Зокрема у фундаментальній монографії «Релігійний фундаменталізм в епоху пандемії» (англ. *Religious Fundamentalism in the Age of Pandemic*) наголошується на тому, як влада впливає на діяльність релігійних інституцій під час епідемій і як релігія стає дуже потужним фактором у тому, щоб віруючими сприймати зовсім по-іншому дану ситуацію, на відміну від інших пересічних громадян [108].

Водночас епідемії постають і викликом для релігійних організацій. Оскільки, будь-які соціальні, політичні катаклізми наштовхують на те, щоб по-іншому себе поводити, розробляти і втілювати в життя інші, можливі зовсім нові моделі співпраці як з віруючими, представниками певної релігійної традиції, так і взагалі громадянами країни.

«Пандемія коронавірусу може вплинути на релігійне середовище набагато глибше, ніж просто дискусія про причастя. Сучасні церкви впритул наближаються до вирішення питань, які стосуватимуться самого їхнього фундаменту і, відповідно, майбутнього функціонування. Що власне є церквою? Для чого вона існує? Раніше цим питанням займалася обмежена кількість богословів, адже парафіянам вистачало і обряду. Із введенням карантину богослужіння перейшло в онлайн. Чи зможе церква не тільки здійснювати обряди, але й дати людям сенс життя в нових умовах їх існування? Богослужіння в умовах карантину потребуватиме нового проповідництва. І загальні фрази про те, що можна у піст, а чого не можна, вже не сприйматимуться так, як це було раніше. І потрібно мати на увазі те, що в умовах онлайн увага людини по своїй природі набагато менш акцентована на проповіді, ніж у храмовому вимірі. За таких умов церквам доведеться по новому обґрунтувати актуальність таїнств та ритуалів. Отож в умовах, коли змінюється світ, церкви повинні зрозуміти глибину викликів, які перед нею постали. І ці виклики потребуватимуть подальшої модернізації церковного життя» [15].

Через це можемо сказати, що релігієзнавче осмислення акцентовано не стільки на дослідженні причини появи епідемій, хвороб і т.п., скільки зосереджується на висвітленні специфіки функціонування релігійних організацій у такій кризовій ситуації, особливостях державно-конфесійних відносин під час пандемії, а також розкриттю потенційних наслідків від неї як для духовенства, так і мирян.

1.3. Методологічний потенціал дослідження, його евристичні можливості

Дане дослідження ґрунтується на комплексі методів, який дозволить всебічно та детально дослідити його предметне поле. Автори дослідження розглядають релігійну безпеку не в статичному, незмінному вигляді, а в контексті його історичної динаміки – синхронічний метод уможливлює смислову кореляцію питань релігійної безпеки, пов'язаних із коронавірусною пандемією в Україні та інших державах; натомість діахронічний метод дозволяє відстежити соціальну динаміку процесу, яка розгортається під її впливом.

Смисловий діапазон дослідницького проєкту вимагає здійснення міждисциплінарних підходів, сенс та значення яких сприяє поєднанню знань, їх інтегративним можливостям. Така полідисциплінарність уможливила окреслення різних інтерпретативних «зрізів» дослідження релігійної безпеки, розкриття їх методологічних можливостей у контексті як смислового горизонту синергетичної парадигми, так і мережевого підходу та введення їх у контекст мети і вирішення завдань дослідження. Саме синергетичний підхід (для якого характерними є відкритість, самоорганізація, нелінійність) та мережевий підхід (є найбільш продуктивним з точки зору отримання практично-орієнтованих результатів так як у фокусі мережевого підходу знаходяться власне, не державні органи влади та релігійні інститути, а зв'язки і відносини між ними, як їх інтенсивність, рівень взаємної залученості даних суб'єктів мережевої взаємодії в діяльність, так і їх транзакційний, комунікаційний, інструментальний, ідеологічний, особистісний характер) уможливлюють «вибудову» методологічного синтезу

як розгортання інтегративної дослідницької стратегії – трансдисциплінарності (в даному випадку в поле досліджень під тиск проблематизації «підпадає» не лише цикл соціогуманітарних дисциплін, а й природничо-наукові знання, в контексті яких розглядаються як релігійна безпека, так і релігійна епідемія, пандемія тощо).

Методологія дослідження змісту релігійної безпеки заснована на компаративному методі, завдяки якому розкриваються як визначальні характеристики пандемії(екстремальна та гранична ситуації тощо), так і загальні і специфічні елементи, які використовуються для впливу на віруючих; системному методі, який застосовувався для комплексного дослідження процесів релігійного впливу; методі типологізації, що має значення при описі взаємозв'язку органів державної влади та релігійних інституцій; феноменологічному методі, який застосовується для аналізу релігійних смислів, які конструюються під час взаємодії релігійних ідей і релігійної свідомості.

Крім спеціальних методів, притаманним певним наукам, аналіз релігійних відносин повинен спиратися на загальні методи наукового пізнання, серед яких слід відзначити: методи, що застосовуються як в теоретичному, так і в емпіричному аспектах дослідження (аналіз і синтез, індукція і дедукція, абстрагування і узагальнення, порівняння та аналогія, моделювання), методи емпіричного дослідження (спостереження, порівняння, вимірювання, експеримент), а також методи теоретичного дослідження (сходження від абстрактного до конкретного, метод єдності логічного та історичного та ін.). Особливо значущими для представленого дослідження мають принципи, які вважаються основоположними в академічному релігієзнавстві –

об'єктивність, позаконфесійність (а не конфесійна зверхність), толерантність (а не упереджений погляд), світоглядний плюралізм (а не ідеологічна заангажованість), які уможливлюють зважений науковий підхід.

У процесі дослідження було здійснено філософську, релігійну, релігієзнавчу, правову реконструкцію становлення та розвитку уявлень про релігійну безпеку, її сучасні смислові конотації, що уможливило виокремлення таких методологічних засад: 1. Наукові й богословські студії з релігійної безпеки здійснювалися переважно в правовому полі в системі «безпека-небезпека». Натомість дослідження релігійної безпеки потребує нової плюралістичної методології, «не обтяженої» світоглядними уподобаннями та пріоритетами. 2. «Антропологічний поворот» в осмисленні релігійної безпеки засвідчив необхідність її розгляду в контексті смислоутворюючої вісі бінарних опозицій «сакральне-профанне», «здоров'я -хвороба», «життя -смерть», кожна із яких, підпадаючи під тиск пандемійної радикалізації, змінює як життя людини, так і світовий та вітчизняний (без-) порядок. 3. В сучасному філософсько-релігієзнавчому дискурсі зазначається, що проблема релігійної безпеки є складовою національної безпеки України. Безперечно, досліджуючи феномен «релігійна безпека» варто враховувати те, що дана проблема розгортається, по-перше, в системі «безпека-небезпека», в якій віддзеркалюються як соціокультурні, так і економічні реалії; по-друге, в контексті опозиції «сакральне-профанне», де кожний ракурс осмислення має свої особливості (часто-густо буває так, що, наприклад, релігійний символ, потрапляючи в світську сферу, втрачає свій сакральний флер і починає функціонувати в іншому просторі, в іншій системі

правил); в системі «релігія-людина - держава», в якій основним критерієм є людиномірність та людиноцінність.

Отже, проект «Релігійна безпека в Україні в умовах коронавірусної пандемії» присвячений розробці та впровадженню праксеологічного потенціалу проблем релігійної безпеки в Україні; конструктивному аналізу праць філософського, релігієзнавчого, богословського, правового характеру, присвячених коронавірусній пандемії; здійсненню філософсько-релігієзнавчого аналізу та раціональній реконструкції реального стану, головних тенденцій, напрямів та осмислення діяльності релігійних організацій під час COVID-19 з метою вироблення концепції релігійної безпеки.

РОЗДІЛ II. ІСТОРИЧНІ ТА СМИСЛОВІ КОНОТАЦІЇ РЕЛІГІЙНОЇ БЕЗПЕКИ

2.1. Формування ідеї «безпека»: особливості міфо-релігійних уявлень та їх сучасні конотації

Коронавірусна пандемія глобально змінила світ, переформатувала всі сфери життя сучасного світу, надала нових смислових відтінків феномену «безпека», змістивши акценти в простір збереження людства, його екзистенційної та особистісної буттєвості. Спалах інфекційної хвороби COVID-19 засвідчив, наскільки вразлива сучасна технологічна цивілізація. Буквально через кілька тижнів після оголошення Всесвітньою організацією охорони здоров'я пандемії сучасна цивілізація повною мірою відчула не лише крихкість нинішніх соціальних конструкцій, але й переконалася, що пандемічні загрози під сумнів поставили авторитет релігії та релігійних діячів. Власне, «пандемія повністю переформатувала діяльність релігійних організацій, уможливила створення нових форм комунікативних практик» [20, р. 281].

Причому, досвід протидії нинішньому спалаху коронавірусної інфекції показав, що, власне, жодна із країн фактично не була готовою до належного реагування на пандемію, до можливих ризиків у сфері релігійної безпеки. Особистість, отримавши досвід жити в непередбачуваний і небезпечній життєвій ситуації, опинилась у доволі складному комунікативному полі, так як інша людина почала сприйматися як певна загроза. Коронокриза поставила ряд питань перед людиною: «Як зберегти життя, убезпечити себе, своїх рідних від загроз COVID-19? Який є досвід захисту себе? Як людина тисячі

років тому намагалася зберегти себе, свою цілісність? Які захисні бар'єри вона створювала для убезпечення себе, свого роду?»

В сучасній науковій літературі є ряд праць, в яких розглядається проблема формування первісних уявлень про безпеку, зокрема, в міфологічно-язичницьких та ранніх релігійних віруваннях (Дзьобань О., Мануйлов Є. та ін.). Також є низка робіт, в яких звертається увага на зв'язок релігії та цілительства, їх ролі у формуванні безпеки людського життя (Монахова Н. та ін.). В цьому контексті ряд авторів присвячують свої праці дослідженню феномена «маска», її релігійним та культурним конотаціям (Гребенникова О., Тихомирова К., Шнир'ова О., Штайн О. та ін.). Значно менше робіт, в яких би розглядалася цілісно проблема безпеки в міфо-релігійних уявленнях, їх сучасні конотації.

Зародження знань про безпеку можна відстежити в міфології, релігії, філософії, в історії розвитку науки загалом. Зазвичай способом розуміння безпеки спершу виступав міф, який концентрував первинні уявлення про безпеку і одночасно був механізмом її забезпечення. У міфі людина мала справу з живими істотами, від яких залежало її існування, а вивчення безпеки відбувалось у формі їх «пізнання».

Безперечно, у межах первісного стародавнього світу, як його складова та невід'ємна частина, формувалися й розвивались міфо-релігійні уявлення. Усі вони своєю початковою базою мали первісні релігійні вірування народів, які їх створювали, широко запозичували один в одного віроповчальний та культовий багаж і передавали його своїм наступникам – деякі з них зовсім зійшли з історичної сцени, інші існують та мають певне значення і дотепер.

Отже, світосприйняття первісних народів багато в чому пов'язано з міфологією. Найдавніші цивілізації, овіяні міфологічними розповідями, успадковували від первісних культур характерні для останніх міфологічні моделі мислення, мовлення і дії набагато більш безпосередньо, ніж більш пізні цивілізації. У найбільш короткому, але повному вигляді класифікація первісних міфів представлена у американського дослідника первісної релігії і міфології С. Хука. Він виділяє наступні типи міфів:

1) обрядовий міф – ймовірно, найбільш стародавня форма міфу, яка витоково пов'язана із словесним супроводом ритуалу і покликана пояснити непосвяченим основні моменти дійства;

2) культовий міф. Він є різновидом міфу обрядового, але пов'язаний з більш розвиненою формою релігійного мислення, при якому розповідь міфу не супроводжується ритуалом, а служить способом пробудження релігійних почуттів в момент святкування будь-якої події, що має сакральне значення. Культовий міф зберігає історію племені або державного утворення, прив'язуючи її до певної релігії або культу окремого божества;

3) етіологічний міф (міф походження) – порівняно пізній варіант міфу, який функціонально розвивається у суспільстві, в якому вже втратився безпосередній зв'язок з ритуальними практиками; проте він намагається виправдати існування ритуалу за допомогою псевдоісторичного або релігійного пояснення. Наприклад, єгипетський міф про Осіріса і Ізиду, що вступають в шлюб, незважаючи на існуючий між ними кровноспоріднений зв'язок, є спробою виправдати існування старовинного звичаю, згідно з яким єгипетські фараони брали за дружин своїх сестер;

4) есхатологічний міф (міф про кінець світу). Зародження цього типу міфів звичайно пов'язується з іудаїзмом, хоча ідеї про кінець світу містяться вже в вавилонських міфах. Якщо в примітивному суспільстві панує циклічне уявлення про протікання часу (це пов'язано з тісною залежністю первісної людини від природи, що підкоряється циклічній зміні пір року), то есхатологічний міф служить проявом вже дещо іншого ставлення до часу – лінійного. Саме цей міф ліг в основу іудаїзму, а згодом і християнства;

5) міф престижу. Зазвичай він слугує для примітивних суспільств способом підкреслення переваг свого роду, племені або міста над іншими шляхом приписування божественного втручання в народження героя або створення держави. Так, жителі Афін завжди з гордістю підкреслювали, що їх місто носить свою назву на честь богині Афіни, що була його засновницею і поширює на це місто свій божественний захист [16, с.7-14].

Зазвичай міфологічне світосприйняття вирізняється такими характеристиками: людина розглядалась в двох ракурсах: «людина-природа» та «людина- космос», при цьому людина не протиставлялась ні природі, ні космосу, тому й природні явища описувались в термінах людського досвіду, а людський досвід – в термінах космічних явищ; злиття, образу й того, що він означає, приміром, в стародавньому Єгипті вважали, що, розбиваючи чаші, на яких були написані імена ворожих племен, вони тим самим знищували своїх ворогів, спричиняючи їм реальне зло; ототожнення сутності та явища – не аналізували події, а переживали їх, наприклад, коли стародавній грек говорив, що сонце – це бог Геліос, то він був переконаний, що жива істота на вогняній кулі насправді рухається по небосхилу й це

відображалось в його поведінці; злиття воєдино уяви, переживання й вольового імпульсу – етнологи зрівнюють цей стан з поведінкою натовпу в залі для глядачів при вигуку «пожежа», причому, в сучасної людини ці психологічні акти вже достатньо диференційовані; емоційність, коли чуттєве сприйняття домінує над раціональним поясненням, власне, в цій ситуації формуються людські почуття в процесі переживання світу – на перший план виступає не абстрактно-логічне доведення тієї чи іншої події, а емоційне сприйняття; розуміння часу як циклічного коловороту, який ототожнювався з ритмікою природи – зародження, «розквіт» і вмирання, тобто часовий плин уявлявся процесом нескінченного повторення того, що вже було – аналогічно природним циклам розумілось життя людини; бінарність, так як міф включав єдність протилежностей – «добро-зло», «життя-смерть», «небо-земля» тощо, власне, тут зароджується ідея про те, що єдність включає й боротьбу протилежностей, що неминуче веде до розвитку, становлення всього сущого; виникнення світу ототожнювалось з походженням роду, який зазвичай витоково був пов'язаний з міфічним предком.

Навіть в цій загальній характеристиці особливостей міфологічного світосприйняття можна відстежити елемент безпеки, який супроводжував первісну людину й завдяки якому вона намагалася зберегти себе, свою цілісність від неминучої плинності часу. «Людина, знаходячись у скрутному становищі, опиняється в стані сумніву, де взаємопереплітаються надія та страх» [13, с.28]. В результаті появлялися різні божества, які мали захисну функціональну специфікацію. Наприклад, Секурітас (лат. Securitas-безтурботність, безпека) — римське божество, що уособлювало спокій і безпеку держави та її

громадян. Вперше цей сакральний символ з'явився на монетах Нерона, що було пов'язано з невдалою змовою проти імператора. Тому-то Секурітас покликаний був убезпечити Нерона від небезпек.

До богів з узагальненою функцією безпеки-небезпеки належить і дуалістична пара Білобог і Чорнобог, пошановані, здебільшого, у західних та балтійських слов'ян. Так, про Білобога згадується в стародавньочеському словнику «Mater Verborum», а в «Слов'янській хроніці» Гельмольда (XII століття) описаний язичницький обряд, згідно з яким зібралися язичники та пускали ковші по колу і виголошували клятву від імені двох богів – доброго і злого (Білобога і Чорнобога). Я. Головацький зазначав: «Слов'яни визнавали також добре начало під іменем Білобога, протилежне злому, що звався Чорнобог... При святах та урочистостях обносили вони чашу з благословіннями і закляттями, вірячи, що щастя походить від доброго бога (Білобога), а зло від злого (Чорнобога)» [4, с.27]. Загалом, в первісному світосприйнятті ідентифікація добра і зла пов'язувалася з вдалим і невдалим життєвим досвідом, подіями, що приносили людині вдачу або, навпаки, зло. Власне, все, що приносить зло, різні негаразди пов'язувалося з ворожою людині силою – руйнівною і нечистою. Так виникає дуалістична опозиція «Білобог - Чорнобог», що уособлює дві просторово-часові субстанції світу- Яви і Нави, «світла - пільми», «добра - зла». Слов'яни були переконані, що все добре пов'язується з Білобогом – саме він слугує захисником людини, створюючи своєрідну оберігаючу матрицю. «На противагу істоті світлій, животворній, добрій була похмура, смертоносна, зла істота, яка, за переказом Гельмольда, звалась Чорнобогом, звідки і походить назва – Чорт» [4, с.40]. Причому між богами світла і темряви, тепла і холоду

відбувалася нескінченна боротьба за владу над світом. Проте якщо Білобог уособлював добро, справедливість, щастя і благополуччя, то функціональна специфікація Чорнобога – знищення всього живого; тому з ним пов’язаний мотив вбивства, підтвердженням чому є стародавнє слов’янське прокляття: «Щоб тебе Чорнобог вбив!»

Щоб краще відстежити смислові нюанси концепту «безпека» звернемо увагу на слов’янського міфологічного персонажа – Пека (Пекун, Пек-Осина, Щезби), що є кровожерливим сином Чорнобога і Мари, хитрим і підступним чортиськом кривавих бійок та всякої біди. Він вирізняється величезними розмірами. При цьому живе глибоко під землею, сидить на троні, що височіє над пеклом, і ретельно стежить, як туди провалюються душі грішників, де їх мучать чорти. Достатньо Пеку стукнути своєю ковінькою, як миттю збігається слухняна прислуга – пекельники. Найбільшу насолоду він отримує, якщо його підопічні чинять над грішниками найжорстокіші торттури. Тоді Пек задоволено сміється, поплескуючи себе по одвислому животі. Пекельна «вистава» триває постійно, тому нечестивці, щоб догодити своєму кумирові, щораз придумують нові й нові катування людських душ. Хоча Пек дуже нещадний, та все ж лякливий. Надто він боїться животворящего світла бога Сонця та ще Чура (звідси давнє прислів’я: «Чур тобі, Пек!»). Отже, навіть за смислом у цьому контексті слово безпека, що складається з двох частин - префіксу «без» та кореня «пек», означає бути у безпеці, тобто подалі від страшного персонажу, відмежуватися від нього [18, р.443-444].

Щур (Цур, Шур, Чур) — один з найдавніших і найпопулярніших у давніх українців «домашніх» богів;

охоронець домашнього вогнища, тепла, затишку. Власне, це Бог добробуту, добрий дух дому та заступник роду. Іноді уявлявся та зображувався у вигляді вогню, що палає в печі. Часто-густо вирізьблювався на дереві, вишивався на рушниках. За повір'ям, звертання до Чура охороняло людину від зла. «Думається, що Чура слід розуміти в його зв'язку з «рискою», «межею», як символу опозиції «своє-чуже», «безпечне - небезпечне», «замкнуте - розімкнуте». З одного боку, Чур – заклик про допомогу до сил покровителя, а з іншого – заклання від ворожих сил. Будучи божеством «свого» життєпростору, Чур був нетерпимий до конкурентів – він виганяв всіх нечистих духів. Ось чому при появі нечисті досить було згадати його ім'я, щоб вона негайно зникла» [9, с. 60]. Деякі дослідники (Д. Зеленін) пропонують дещо інший смисловий нюанс Чура, розглядаючи ім'я божества як ідіому «Боже, збав». Очевидно, що цей варіант несе на собі відображення християнського впливу. Також такі дослідники як О. Афанасьєв, Б. Рибakov зближують Чура з домовиком на тій підставі, що обидва вони уособлюють принцип захисної функції. Мабуть, підстави для подібного зближення є. Адже домовик – дух домашнього вогнища, покровитель і захисник дому, домашніх пожитків та родини. До речі, цей хатній дух своїм допомагає, а чужим шкодить. Однак він може приносити шкоду й своїм, коли вони належним чином не догоджають йому. При цьому, якщо мова йдеться про захист оселі, то Чур у даному випадку захищає зовнішній простір садиби; натомість із домовиком пов'язують здебільшого внутрішній, «хатній» простір.

Як бачимо, Чур, окрім функції-оберегу, намагається «втримати» в межевій ситуації суто людські смисли. Український дослідник Д. Предко зазначає: «Як свідчить історія, ситуація

граничності, знаходження «при битій дорозі», якою проривалися орди кочівників, залишаючи за собою смерть, руйнацію, поневолення, формували такий конструкт як «межові ситуації», ситуації порубіжжя, що спонукали до філософських розмислів про призначення людини, її сенсожиттєву спрямованість. Загальновідомо, що коли саме життя підпадає під «тиск» проблематизації, людина вимушена зануритися в осягнення глибших, потаємних смислів життя. Власне, вона немовби піднімається на вищий екзистенційний рівень осягнення. Разом із тим її екзистенціали набувають персоналістичного забарвлення, де все суто людське переживається в контексті Богопричетності. У цій формі вісню відношення до життя стає не воно саме, не турбота про життя, а щось вище за нього, що знаходиться за його межами – його «трансценденція» як ідеал, що переступає й перевершує межі життя... ...В історії українського народу саме релігія «намагалася» не лише пом'якшити ситуацію межовості, а й стати над ситуацією, слугувати тією точкою опори, яка уможливлювала збереженість того архетипу, який формувався упродовж тисячоліть» [12, с.117].

Безперечно, ситуація порубіжжя конструює певне світовідчуття, коли необхідно «схопити» цей стан, пом'якшити ситуацію переходу й подолати певний розрив. Гадаємо, що саме завдяки ритуалам долається цей розрив; вони переривають звичний стан життя, перетинаючи його межу. Цей стан називається перехідним, або лімінальним, – стан, у якому людина немовби вже покинула попередню фазу, звичний профанний стан, але ще не перейшла в інший стан. І оце схоплення ситуації «між» ідентифікується як перехід. До речі, французький етнограф А. ван Геннеп підкреслював, що основним змістом і призначенням ритуалу є обряд переходу, як перехід від

сакрального до профанного й навпаки. Безперечно, життя людини – це постійні переходи: від одного статусу до іншого, від одного роду діяльності до іншого тощо. А. ван Геннеп вважав, що основними складовими цього переходу є такі цикли обрядів: 1) прелімінарні (відділення), 2) лімінарні (проміжок), 3) постлімінарні (включення) [5, с. 15] Отже, ритуали містять елемент переходу, який уможливлює зміни стану.

Однак цей перехід може відбуватися лише спільно, колективно. Адже в цьому переході людина співпричетна з іншими людьми; вона виступає співучасником колективного дійства. І почуття, які виникають під час переходу, є колективними, оскільки людина сумісно з іншими переходить межу профанного. І якщо символи, які беруть участь у цьому переході, досить важливі для членів спільноти, щоб запустити процес колективного прилучення до священного, то з великою ймовірністю вони будуть почувати себе захищеними. Отже, ритуал немовби перебирає на себе захисну функцію, виступає, з одного боку, психотерапевтичним чинником, а з іншого – убезпечує людину від різних негараздів, створюючи підґрунтя для збереження її цілісності. Ритуал, фіксуючи певний, усталений порядок поведінки людей, містить у собі спонукальний складник, виконує роль підстави для дії, стаючи способом активізації міфологічної свідомості та чинником виникнення захисних засобів, зокрема, маски.

В первісних народів маска символізувала надприродну силу. Найдавніший сенс символіки маски полягає в тому, що вона засвідчувала надприродну силу. Шаман, який надівав маску, ставав втіленням духу, якого вона зображала. Найперші маски, що зображували тварин, використовувалися, щоб вступити в

контакт з духом звіра, на якого готувалося полювання, з метою захисту самого себе.

Виникнення і розвиток смислових аспектів маски відстежується в процесі всього розвитку людства. Тому вивчення значення масок є важливою складовою в розумінні різних релігій та культур. Багато вчених вважають, що маска – це не тільки приховування особи, а й внутрішнє переживання образу, який уособлює ця маска. Про це пише К. Тихомирова [15], яка присвятила дослідженню маски безліч своїх праць. Вона вважає, що маска розглядається як поверхнева, тимчасова зміна внутрішнього або зовнішнього вигляду людини, обумовлена мотивами і потребами особистості, а також комунікативними потребами й очікуваннями. «Зовнішня маска» - ситуативна зміна зовнішнього вигляду людини за допомогою візуальних засобів, а «внутрішня маска» - тимчасова зміна Я з супутньою зміною моделі поведінки. «На етапі становлення Стародавніх цивілізацій (китайської, японської, індійської, арабо-мусульманських, мезоамериканських) – суб'єкт виявив інтерес до осмислення стосунків з Іншим, тому з'явилися маски, які «переступили» в репрезентованих сенсах за межі сакрального через містеріальне дійство... В античності тенденція до акцентування зв'язку Я-Інший позначилася виразніше: маска як форма оприявила в своїх видах властиві культурі мобільність, динамізм, антропоцентричність – з'явилися посмертні маски, театральні маски конкретних історичних особистостей» [15, с.26]. Отже, маски є результатом розвитку людини і аналізу отриманого досвіду взаємодії з соціумом на ранніх стадіях його формування. Маски в міфо-релігійних уявленнях – це скоріше варіант захисту, створення своєрідного заслону між внутрішнім «Я» і навколишнім світом.

Зазвичай, досліджуючи сутність явища, яке ідентифікують поняттям «безпека», звертають увагу на онтологічні, гносеологічні основи безпеки; праксеологічні, коли безпека розглядається в контексті відображення певних потреб у життєдіяльності особи, суспільства, держави і міжнародної спільноти; аксіологічні, де даний феномен «вплітається» в контекст смисложиттєвих проблем людини. При цьому варто звернути увагу на те, що поняття «безпека» безпосередньо пов'язується з поняттям «небезпека». Це зумовлено переважно тим, що будь-яка жива істота намагається зберегти саму себе, що особливо посилюється в момент загрози її фізичному існуванню. Тому й забезпечення самозбереження й спонукає до активних захисних дій, що виражається в убезпеченні живого організму, його реакції на небезпеку. Безперечно, наявність небезпеки може бути пов'язана з майбутніми негативними наслідками для суб'єкта, з порушенням його життєвого простору, припиненням його існування. Тому й формується у нього відповідне ставлення до того, що викликає небезпеку.

Як бачимо, саме ритуал як колективне дійство та маска, як захисна презентація «Я», в первісних спільнотах створювали безпечний простір для людини, вибудовували цілий спектр засобів, які, в першу чергу, відігравали інструментальну, оберігаючу роль.

Однак під час пандемії феномен «маска» набуває нового смислового звучання. Зазвичай маску одягають, щоб сховатися, оприявнити свою анонімність, привласнити собі чуже, не своє обличчя. Вважається, що маску так само легко зняти, як одягнути. Знявши маску, людина знову знаходить «справжнє Я». Але чи так це? Насправді маска – не просто шматок розфарбованого паперу або пап'є-маше, а певна модель, тип

поведінки, який не може бути нейтральним по відношенню до «Я». Маска – це своєрідна компенсація того, чого не вистачає «Я»; вона немовби доповнює особистість, слугує своєрідним додатком для підвищення самоцінності людини. Під час пандемії змінюються смислові нюанси маски; вона слугує захисним бар'єром для людини, тим феноменом, який пом'якшує психологічну напругу людини, її впевненість, у деякій мірі знімає невпевненість та почуття тривоги. Однак в художній літературі часто-густо зображується той факт, що маска, приростаючи до обличчя, змінює «Я», змінює ідентифікацію особистості. Цю трагічну тему можна віднайти в японського письменника Кобо Абе в романі «Чуже обличчя». Сюжетна лінія роману поєднує фантастику з реальністю. Вчений, обличчя якого спотворене опіками, не в силах винести свого каліцтва і відчужує його від всього навколишнього; він робить собі маску, яка майже не відрізняється від нормального людського обличчя. Він думає, що маска дасть йому свободу. Однак свобода була лише уявною. Маска, приростаючи до обличчя, змінює його. Як наслідок – змінюється ідентифікація людини. «Маска ставала все товщою і товщою. Врешті-решт вона перетворилася на фортецю, що оточила мене бетоном, і, закутий у ці бетонні обладунки, я вибрався на нічну вулицю, почувавши себе як важко екіпірований мисливець. Крізь амбразури цієї фортеці вулиці ввижались мені притулком бездомних кішок-виродків. Вони бродили, збираючись у зграї, недовіжливо принохувалися, намагаючись знайти свої відірвані хвости, вуха, лапи. Я сховався за маску, що не мала ні імені, ні суспільного становища, ні віку, і відчув себе переможцем, сп'янілим безпекою, яку сам собі гарантував. Якщо свобода людей, що оточували мене, була свободою матового скла, то моя – свобода абсолютно прозорого

скла» [8]. Отже, з засобу захисту від зовнішнього світу маска стає в'язницею, з якої немає виходу. Чи не відбуваються такі метаморфози із маскою під час пандемії? Чи не відчужує вона Іншого, як того, хто виступає в ролі носія небезпеки? Чи не виступає вона в ролі того чинника, який нав'язує свій образ дій, свій стиль мислення? Отже, часто-густо в ситуації «маска» комунікація капсулюється, відчужуючи та роздвоюючи особистість. Характерно, що в конфлікті маски і «справжнього Я» маска, зазвичай, виступає як негативна сила, яка прагне до перемоги. Хто ж буде переможцем, які ціннісні орієнтації переможуть – «Я» чи маски? В цьому зіткненні часто-густо перемагає той, хто сильніший, хто враховує контекстуальні зміни та вимоги реальної соціальної ситуації, яка змушує особистість пристосовуватися. Однак сила маски не лише в соціальних імперативах. Ці імперативи незримо присутні і в «Я».

В ситуації «маска» логічно виникає питання: «Яким чином у даному випадку поєднується індивідуальне та колективне?» До речі, принцип колективізму, який мав вирішальне значення в подоланні безпеки в первісних колективах, і до сьогодні слугує ефективним засобом щодо стримування коронавірусної пандемії. Як засвідчили дослідження [19], люди, які більш схильні до колективізму, частіше носять маски на обличчі, що дозволяє їм краще реагувати на пандемію коронавірусу. Безперечно, з моменту своєї появи COVID-19 по-різному впливав на різні країни світу. Сьогодні вчені задумуються над низкою питань. Наприклад, у той час, коли деякі країни та регіони всередині них все ще реєструють щоденно десятки тисяч нових заражень, інші змогли майже впоратися з ними. Чим пояснюються ці вражаючі відмінності?

Професор Джексон Лу з Масачусетського технологічного університету зі співавторами застосував культурно-психологічний підхід щодо дослідження використання масок – запобіжного заходу задля стримування пандемії. Чотири масштабні дослідження, проведені цією дослідницькою групою, засвідчили, що колективізм (напротивагу індивідуалізму) позитивно передбачає використання масок як у Сполучених Штатах, так і в усьому світі. Колективізм характеризується розумінням Я людини як взаємозалежної, а не незалежної, як в індивідуалізмі. Колективізм фіксує тенденцію для людини бути більше зацікавленою у групових потребах, цілях та інтересах, ніж в індивідуальних. Виходячи з відмінностей між колективістською та індивідуалістичною культурами, варто зазначити, що колективізм (на противагу індивідуалізму) позитивно передбачає використання маски людей під час пандемії COVID-19. Зазвичай маски, захищаючи від COVID-19, можуть створювати фізичний дискомфорт та незручності. Отже, люди в колективістських культурах більше переймаються колективним благополуччям; власне, вони здатні терпіти такі особисті незручності та носити маски. Натомість люди в індивідуалістичних культурах можуть бути більш схильними надавати пріоритет своїм особистим зручностям чи перевагам, аніж колективному добробуту, а, отже, менш охоче носити маски. Опитування щодо COVID-19 показало, що 64% американців, які не носили масок, зазначили: «Це моє право як американця не носити маску» або «Це незручно» [19].

Проаналізувавши набір даних усіх 3141 округів 50 штатів США (вибірка склала 248 941 особи), дослідження засвідчило, що використання масок було вищим у більш колективістських штатах США. Друге дослідження відтворило цю тезу в іншому

наборі даних 16 737 осіб у 50 штатах США. Аналізуючи набір даних із 367 109 осіб у 29 країнах, третє дослідження підтвердило, що використання масок було вищим у більш колективістичних країнах (зокрема, в Південній Кореї та Тайланду на противагу Великобританії та США). Четверте дослідження знову підтвердило цей висновок (опитування проводилося серед 277 219 користувачів Facebook у 67 країнах) [19]. Причому, зв'язок між колективізмом та використанням масок був стійким, коли до аналізу включали контрольні змінні, такі як суворість-м'якість культури, політичну приналежність, демографічні показники, щільність населення, соціально-економічні показники, загальне охоплення системою охорони здоров'я, жорсткість реакції уряду на пандемію. Дослідження показали, що культура принципово впливає та визначає реакцію людей на таку кризу, як пандемія COVID-19. Таким чином, осмислення культурних відмінностей, які витоково своїм корінням сягають епохи первісних міфо-релігійних уявлень, не лише забезпечує розуміння сьогодношньої пандемії, а й допомагає світові підготуватися до майбутніх катаклізмів для того, щоб зберегти людину, її життя та здоров'я.

Отже, в міфо-релігійному світосприйнятті безпека пов'язувалася із захисною функцією, а її уособлюючі персоналії навіть в ситуації «порубіжжя» намагалися вберегти людину, унеможливити дію злих сил. Більше того. Такі обереги-захисники, як маски, знижували тривогу людини, давали відчуття стабільності, цілісності і тим самим сприяли створенню стійких міфо-ритуальних засобів, слугували важливим чинником організації стабільного функціонування та розвитку суспільства. І до сьогодні ті принципи, які формувалися в міфо-релігійних уявленнях, ремінісценціями відсвічуються в сьогоденних

практиках захисту людини, засвідчуючи їх ефективність та людинозберігаючу спрямованість.

2.2. Релігійні епідемії: психологічні аспекти безпеки

Історія людства засвідчує, що фактором, який дестабілізує функціонування його соціальних систем або навіть піддає їх руйнації, є рух мас, охоплених релігійними ідеями. Зазвичай релігія найдовше «затримується» в сфері внутрішнього життя людини, на рівні її переживань. Саме тут вона виступає як чинник, що пом'якшує межові ситуації людської екзистенції (тяжка хвороба, смерть близьких, фізичні та моральні страждання тощо). Водночас ці вершини гігантського айсбергу душевного життя посилюються соціально-економічними зрушеннями, що стрімко змінюють історію, зачіпаючи і впливаючи на долю багатьох людей. А. Чижевський, подаючи класифікацію «колективних божевіль», що періодично приголомшують суспільство, виокремивши «релігійні» і «релігійно-істеричні» епідемії, зазначає: «Все суспільне життя людських колективів протікає під знаком масових психозів та масових психопатій. Чим інтенсивніше б'є ключ суспільного життя, тим частіше і глибше охоплюють його колективні божевілля» [17, с. 353]. Здавалося б, що в цій ситуації історія вже давно мусила розставити все на свої місця, але це далеко не так. Адже, з одного боку, мова йдеться про утвердження в сьогодиншньому глобалізованому суспільстві принципів свободи віросповідань, а з іншого – зворотним боком сьогодиншньої світоглядної свободи є поширення багатьох релігійних вчень, які миттєво заповнюють духовно-

екзистенційний вакуум, що утворився під час кризи, та, еклектично поєднуючи в собі уламки різноманітних релігійних та філософських доктрин, починають претендувати як на роль цілителів людських душ, так і на знання істини в останній інстанції. Швидкість поширення релігійної епідемії, масштаби впливу її на маси, їх світогляд та поведінку суголосні загалом епідемії, що часто-густо охоплює й впливає на велику кількість людей. Зазвичай епідемія пов'язується з поширенням тієї чи іншої інфекційної хвороби людини, що значно перевищує рівень захворюваності на даній території. (Причому під час епідемії відстежується безперервність передачі інфекції, що сприяє її поширенню та масштабному впливу). Які ж чинники спричиняють потік релігійних вчень, що швидко охоплюють масову свідомість, впливаючи на величезну кількість людей? Чому вони час від часу виникають в історії й здійснюють своєрідний спалах епідемії саме у релігійній царині?

В історії релігій та медицини можна віднайти багато прикладів релігійних епідемій, зокрема, середньовічні пляски святого Віта, демономанії, крикливства і т. д. Досить яскраво релігійні епідемії виявлялись в американських релігійних рухах, відомих під іменем відродження, коли хвилі релігійної манії охоплювали тисячі людей, які в дикому релігійному шаленстві танцювали, рачкували, гавкали, видавали неймовірні звуки. Епідемії поширювались, шаленіли, немов пожежа. Деякі з них мали передбачувальний характер, коли тисячі людей були впевнені, що з'явиться Господь на небесах і настане кінець світу. Пророки знову й знову зверталися до аналізу Святого Письма, щоб визначити той час, коли відбудеться це дійство. Приміром, найбільш масовою з таких релігійних епідемій є Саббатайська епідемія. У 1665 році Саббатай Зеві (Шабтай Цві) всенародно

оголосив себе довгоочікуваним месією. Миттєво почало ширитися релігійне сп'яніння під вигуки: «Хай живе цар юдейський, наш месія!» Чутка про Саббатая розійшлася по всьому світу. Буквально весь світ був охопчений полум'ям релігійної епідемії – вдень і вночі в синагогах лунали зітхання, крики, ридання. «А в середині XIX століття психічні епідемії, так чи інакше пов'язані з релігійними переконаннями, стали захоплювати цілі області Російської імперії, і більшість лікарів-психіатрів та дослідників схильні були розглядати ці епідемії як душевний розлад» [3].

Отже, в історії відомі випадки, коли величезні маси людей впадали в заціпеність, в ступор, в депресії, у всезагальний фанатизм, що найяскравіше проявляється в релігійних епідеміях. До аналізу даного феномену звертались К. Антонов, В. Менжулін, Д. Предко та ін., в працях яких ставиться проблема з'ясування історичних контекстів релігійних епідемій, їх поширення та ролі. Однак значне менше праць, в яких звертається увага на механізм виникнення релігійних епідемій, їх динамічний характер. Тому й у даному дослідженні звернемо увагу на ті психологічні аспекти безпеки, які проявляються під час релігійних епідемій.

Ще видатний психолог, психіатр В. Бехтерев зазначав: «В даний час так багато говорять про фізичну заразу за допомогою фізичних мікробів, що... не зайве згадати і про психічну заразу, мікроби якої, хоча і не видимі під мікроскопом, але тим не менше подібно фізичним мікробам діють по всіх усюдах і передаються через слова і жести, через книги і газети. ...» [2, с.126]. До речі, у XVI-XVII століттях Західну Європу охопила судомна епідемія, названа «танцем святого Вітта». На вулицях і площах тисячі збуджених людей, знемагаючи, нестямно танцювали. В

російській імперії набула поширення дещо інша форма релігійної епідемії – біснування, особливістю якого було те, що люди, впадаючи в істеричну одержимість, були впевнені, що на них або на їх близьких напущено «чаклунство». Одержимі билися в судамах, видавали безглузді звуки, схлипували, наслідували голоси тварин, гавкали по-собачому.

Відомий психіатр, психолог, професор Київського університету Св. Володимира І. Сікорський звертався до аналізу релігійної епідемії, яка мала місце в 1892 році в Київській губернії. Її «започатківцем» був міщанин з м. Таращі Кіндрат Мальований. Була навіть створена комісія по вивченню цього явища. І. Сікорський, знаходячись в складі комісії, був безпосереднім очевидцем даного явища, що і знайшло висвітлення в праці «Психопатична епідемія 1892 року в Київській губернії», де подається картина патологічного розвитку особистості К. Мальованого: алкоголізм батьків, алкоголізм самого «пророка», «стан збудження», звичка до якого замінювалася станом релігійної неймовірної екзальтованості та екстазу. Зазвичай основним чинником, що спонукав людей до переходу в мальованську віру були психічні розлади, невпевненість, душевні хвилювання. І. Сікорський виокремлює дві групи причин, які відіграли важливу роль у поширенні мальованщини. Це моральні: поява штундизму в Південно-західному краю та південних губерніях посіяла релігійні сумніви, малограмотність населення, унаслідок чого всі помисли зосередилися на релігії, відсутність керівництва народним життям з боку культурних класів суспільства, наявність серед народних мас параноїків з релігійною манією. До фізичних причин І. Сікорський зараховує Кримську війну 1853–1856 рр., яка сприяла народженню більш слабого покоління у фізичному і

нервовому плані, а також зловживання спиртними напоями. В контексті появи новітніх релігійних епідемій як ніколи актуально звучать слова І. Сікорського: «Народні маси ждуть і прагнуть духовного оновлення. Вони шукають Спасителя і... знаходять його в божевільному Кіндратові Мальованому!» [14, с. 46].

Індивід, заражений релігійною ідеєю, при певних обставинах легко може перетворитися в елемент людської маси, яка підпорядковується харизматичній особистості, що врешті-решт призводить до дестабілізації або руйнування соціальної спільності. Тим паче, саме в натовпі людина втрачає почуття відповідальності; відбувається паралізація її свідомості – людина стає рабом несвідомої діяльності. Загалом, можна окреслити такий шлях розгортання релігійної епідемії. Перш за все, їй передуює підготовчий етап, який слугує підґрунтям для виникнення певних уявлень, ідей. Згодом відбувається своєрідний релігійний спалах, який, вирізняючись біфуркаційним характером, все більше і більше людей втягує у свій простір, «підживлюючи» харизматичність лідера певними одкровеннями, божественними зціленнями тощо. В подальшому настає момент експансії (поширення) та структурування – перетворення початкових пасіонарних рухів в соціальні організації та інститути, в культури і субкультури, а далі в думки і почуття, в поведінку та спосіб життя. Епідемія, набуваючи масового характеру, все більше шириться та залучає в свій простір всіх, хто знаходиться в стані екзистенційного пошуку, шукає розради та заспокоєння. Між іншим, такий спалах не може тривати вічно. Поступово релігійні хвилювання затухають – настає етап стиснення або локалізації. Однак наслідки такої релігійної епідемії ще довго впливають на долю тих, хто попав у її вир.

Отже, релігійні епідемії – це масове явище інтенсивного поширення різних релігійних уявлень, вірувань, які набувають епідемічного характеру в той чи інший історичний період.

Для того, щоб більш детально описати релігійну епідемію, звернемося до історичних фактів. В кінці 1891 і на початку 1892 року в декількох селах Васильківського повіту Київської губернії в середовищі селян появився дивний релігійний рух, що одержав назву «мальованщини» за іменем започатківця Кіндрата Мальованого. Спонукою появи на Київщині даного руху був «штундизм» (від нім. Stunde-година) — християнський релігійний рух, історична, народна назва руху протестантів на півдні царської Росії, на землях сучасної України, Білорусі, Польщі, який був започаткований серед німецьких колоністів (лютеран, реформатів, менонітів). «Мальований, томливий почуттям болісного занепокоєння, шукав зміни, і здавалося йому – бажаний результат знаходиться саме в цій новій вірі» [14, с. 2]. «І вся допитливість народного розуму сконцентрувалася на релігії» [14, с. 36]. Мальованщина стрімко почалася ширитися, з кожним днем набуваючи епідемічного характеру. За розпорядженням начальника Південно-Західного краю графа О. Ігнат'єва було створено спеціальну комісію для вивчення цього релігійного руху безпосередньо в регіоні його поширення, до складу якої в ролі експерта увійшов психолог, психіатр, перший завідувач кафедри систематичного та клінічного вчення про нервові та душевні хвороби при Університеті Св. Володимира, громадський діяч, як ми зазначали вище, І.О. Сікорський (1842-1919). (До речі, його син, Ігор Сікорський (1889-1972) емігрував у США і став видатним авіаконструктором, увійшовши у світову історію авіації як автор перших у світовій практиці авіабудування багатомоторних літаків та гелікоптерів).

Результатом експертної діяльності І. Сікорського стала, як ми вже зазначали, його праця «Психопатична епідемія 1892 року в Київській губернії» [14].

Духовним лідером релігійного руху був 48-річний Кіндрат Мальований, холеричного темпераменту, який до 40-річного віку зловживав спиртними напоями (власне, алкоголізм самого «пророка» був обтяжений алкоголізмом батьків). Згодом алкогольна звичка почала витіснятися станом релігійного збудження – «релігійною практикою, проповіддю та екстазом» [14, с. 3]. Наступним кроком до зміни ідентичності стають галюцинації нюху – під час молитви К. Мальований став відчувати якийсь надзвичайно приємний запах (він його називав запахом Св. Духа). При цьому він немовби парив у повітрі, знаходячись в містично-радісному настрої духу, що призводило до марення релігійного змісту: «Він переконаний, що в ньому знаходиться Св. Дух і що все, що він робить і говорить, виходить від Св. Духа» [14, с. 3].

Прояви культу, методи навернення до певної віри і засоби контролю визначаються, як правило, конкретними характерними рисами індивідуальності лідера культу. Особливо неперевершеним є почуття власного «Я», почуття власної харизми – до того ж у К. Мальованого це почуття поєдналося зі фанатичним захопленням Біблією і проявилось в тому, що він проголосив себе Ісусом Христом. «...Мальований вважає себе Ісусом Христом, Спасителем світу, Євангельський же Христос, на його думку, не був історичною особистістю, і всі оповіді про Євангельського Христа суть лише пророцтва про нього – Мальованого» [14, с. 3]. І. Сікорський звертає увагу на незв'язність і шаблонність мови К. Мальованого, діагностуючи у нього параною [14, с. 4]. До речі, пізніше цей діагноз підтвердив

відомий російський психіатр В. Бехтерев, назвавши один із розділів своєї книги «Параноїк Мальований, як винуватець своєрідної психопатичної епідемії» [2]. Найхарактернішою соматичною рисою його стану виявилось тремтіння і судоми, які поступово поширилися з рук на все тіло. Саме тремтіння стає фактором, що дозволило І. Сікорському виявити епідемічний характер всього руху: «Тремтіння і трясіння Мальованого, яке нерідко було ритмічним, справляло великий вплив на простодушних, що оточували Мальованого — його шанувальників. Під час спільних молитов, тоді, коли Мальований починав тремтіти («тремтіти» за місцевим виразом), у деяких із присутніх, особливо жінок, починалися здригання і судоми. З цього часу здригання стали майже незмінною приналежністю молитовних зборів, що мали місце й в присутності Мальованого, і часто-густо без нього» [14, с. 4]. Такі тремтіння К. Мальований пояснював входженням в нього Святого Духу, яке було непіддатне волетативному контролю.

Під час молитви К. Мальований входив у такий стан, коли починав відчувати неймовірний запах — запах Св. Духа, надзвичайну радість і підняття над землею. Під час загальних молитов його стан передавався іншим. Згодом молитву К. Мальований замінив проповіддю. З'явилося Євангеліє К. Мальованого, яке написали його прихильники. К. Мальований вважав себе Ісусом Христом, Спасителем світу, а всі сказання про євангельського Христа — пророцтвом про себе. Кожного дня він по декілька разів то вмирав, то воскресав. Поступово прихильники К. Мальованого починають поклонятися йому як Богу, вірити в його надлюдські якості. «Звідси віра мальованців у появу Христа в особі міщанина Кіндрата Мальованого» [14, с. 21].

Занурюючись у стан галюцинацій і марень, «мальованці» все ж знаходились у приємному самопочутті. Наявність судом вони вважали свідченням входження в них Св. Духа. Спостерігаючи за «мальованцями», І. Сікорський доходить висновку, що їх стан та його вияви нагадують істерію. Однак у них спостерігається «своєрідний стан духу, який можна було б назвати глибоким шуканням спокою, що настає немовби після втоми, коли людина відмовляється від усіх рішень і шукає миру, відпочинку, заспокоєння» [14, с. 23]. Цей факт зближує їх з представниками квієтизму, що характеризується відмовою від будь-яких бажань; його адепти спрямовують волю на подавлення прагнень, почуттів та пристрастей. Отже, для мальованців були притаманні нюхові галюцинації (вони їх називали божественними – «пахне святим Духом» [14, с. 10]; галюцинації загального чуття – почуття легкості, безтілесності тощо; «явища очевидної психічної втоми, пасивності чи затримки та домінування почуття над волею» [14, с. 11]; схильність до судом, що проявлялися в них під час загальних молитовних зборів (самі мальованці пояснювали їх «безперечною дією Божественного начала в людині») [14, с. 12]. Під час здійснення культових практик послідовники К. Мальованого повністю змінювали свою духовну ідентичність, перетворюючись в «посудину, веденою духом», іншими словами, повністю втрачали контроль над собою і здійснювали автоматичні дії. Іноді вони не могли зупинитися або, навпаки, впродовж багатьох годин поспіль застигали на місці, а потім починали гавкати або вчиняти інші дивні дії. Особливо така не контрольованість дій «мальованців» проявлялася під час молитви. «Серед загального шуму, крику і безладдя одні падають, немовби вражені блискавкою, інші захоплено чи жалібно кричать, плачуть, стрибають, ляскають у

долоні, б'ють себе по обличчю, смикають себе за волосся, стукають у груди, тупцюють ногами, танцюють, видають усілякі звуки та вигуки...» [17, с. 12-13]. За свідченням «мальованців», цей стан був викликаний дією Святого Духу, який зійшов на них. В цьому масовому емоційному сплеску відбувається паралізація свідомості – домінантними стають інстинкти, власне, людина стає рабом несвідомої діяльності. Таким чином, індивід, заражений релігійною ідеєю, при певних обставинах легко може перетворитися в елемент людської маси, що спричиняється беззаперечною вірою в божественність харизматичної особистості – К. Мальованого. Мальованці були охоплені ідеєю кінця світу; при цьому старанно готовились до нього, омиваючи водою навіть немовлят. «Мальованці живуть у постійному очікуванні настання кінця світу, яке за їхніми поняттями буде лише якоюсь благодійною зміною в умовах зовнішнього існування людини» [14, с. 7].

Зазвичай есхатологічне світоставлення є невід'ємним атрибутом глибинних історичних змін. Адже людська історія рухається через стан змін та нестабільності; вона також піддається масштабним природним катастрофам та соціальним катаклізмам, що й сприяє конструюванню у людській свідомості різноманітних міфологем «кінця світу». Усталеність такого есхатологічного алгоритму засвідчує і про його невинуваткову наявність у релігійних епідеміях. Тому й зрозуміло, чому всі види діяльності мальованців були постійно спрямовані лише на очікування кінця світу. Можна сказати, що перебуваючи в стані постійного очікування, вони зовсім не переймалися теперішнім. Тому-то робота ставала для них безглуздою – всі свої статки мальованці витрачали на дорогоцінні наряди та аксесуари. В переважній більшості «вони пройняті духом крайнього

блюзнірства і ворожості до своєї колишньої (православної) релігії, яку вони готові були зневажати і зруйнувати, якби тому на заваді не стали зовнішні умови» [14, с. 33].

До мальованців були застосовані примусові карно-психіатричні заходи, яких, з точки зору свободи совісті та віросповідання, вони явно не заслуговували: «Для попередження мальованщини начальником Південно-Західного краю було вжито низку заходів охоронного характеру. Насамперед, на підставі закону про посилену охорону були розпущені збори мальованців, а згодом його сіятельством графом Ігнат'євим були схвалені такі заходи: 1) відправлення мальованців, які страждають на божевілля, в лікарні; 2) відправлення в лікарні та монастирі тих з них, що страждають на судомні та нервові хвороби...; 3) арешт та адміністративна висилка сектантів-фанатиків» [14, с. 45]. Особисто Кіндрат Мальований спочатку потрапив до відділення для психічних хворих при Кирилівській лікарні в Києві. Коли ж його запитали, чому він знаходиться в лікарні, він сказав, що повинен випробувати на собі всі муки, гоніння, оскільки так сказано про нього в пророцтвах. Згодом К. Мальований був переведений з Києва до Казані, де він провів у психіатричному ув'язненні ще багато років.

Отже, запропонована І. Сікорським модель епідемії включає в себе три основних моменти: по-перше, на індивідуальному рівні (К. Мальований) – це своєрідна заміна алкогольної залежності релігійним збудженням, що була обумовлена спадковістю і пов'язаними з нею особливостями будови його нервової і кровоносної системи і психіки; по-друге, спрацювання механізму як емоційного зараження, так і самонавіювання та взаємонавіювання, що підсилює релігійність; по-третє, соціально-економічні умови виявилися благодатним підґрунтям для

виникнення та поширення «мальованщини», перш за все, наслідки Кримської війни 1853-1856 рр. (І. Сікорський зауважує, що нині чинне покоління народилося саме в ту епоху, а, мовляв, війна завжди призводить до народження слабшого покоління в суто фізичному і нервовому плані), народний алкоголізм, незадоволеність духовних потреб.

І. Сікорський ідентифікує мальованщину в цілому як «нервово-психічну епідемію, лише за зовнішнім виглядом схожу з релігійним рухом» [14, с. 6]. Автор подає досить розгорнуту психологічну характеристику руху, вишукуючи «загальний стан духу», пропонуючи характеристику почуттів, ідей, способу життя мальованців. При цьому він звертає увагу як на ірраціональність, безмотивовану екзальтованість їх поведінки, так і на їх дивні піднесені душевні стани (постійна благодущність і життєрадісність, перебільшена сентиментальність тощо). «Веселість і радість – ось головні риси їхніх загальних зборів» [14, с. 20]. Чи є ці характеристики «мальованців» достатніми, щоб засвідчити їх хворобу, поставивши діагноз «параноя»? Навряд чи. Загалом, підхід І. Сікорського до аналізу релігійного руху «у найзагальнішому вигляді може бути охарактеризований як «психіатричний». Основне своє завдання автор вбачає у постановці «діагнозу», але не окремій людині, а релігійному руху загалом. Виходячи з апіорного уявлення про його «маргінальний», говорячи сучасною мовою, характер, він прагне прояснити особливості його патології, показати значення патологічних особистостей, елементів та зв'язків у його формуванні. Зазначимо, що, мабуть, і особистість засновника руху, і діяльність його учасників давала для такого підходу досить вагомі підстави» [1, с.107]. Отже, І. Сікорський, таким же чином як і В. Бехтерев та переважна частина видатних

тогочасних психіатрів при поясненні певних релігійних явищ ідентифікували їх як патологію. Відтак психіатри були схильні шукати її причини в межах «медичного матеріалізму», який апелював, насамперед, до фізіологічних пояснень релігійних явищ. Однак ще В. Джемс визнавав реальність екстатичних релігійних переживань і вбачав у них потенціал для розвитку моральних, етичних норм і терпимості. Він зазначав: «Медичний матеріалізм є найкращим притулком для спрощеного ладу думок... Медичний матеріалізм гадає, що покінчив із св. Павлом, пояснивши його видіння по дорозі в Дамаск, як епілептичний напад. На св. Терезу він з презирством накладає тавро істерії та у св. Франциску Ассізькому бачить лише дегенерата. Нова психологія, визнаючи існування деяких психофізичних співвідношень, сприймає, як зручну гіпотезу, повну залежність станів свідомості від органічних умов. Якщо ми прийнемо це положення, твердження медичного матеріалізму виявляться вірними багато в чому, однак не в усьому. Св. Павло, ймовірно, був схильний до епілептоїдних, якщо не епілептичних нападів; Джордж Фокс, безперечно, був спадковий дегенерат; Карлейль страждав на самоотруєння організму, викликаного хворобою травлення, і так само було з багатьма іншими. Але хіба цим вирішується питання цінності відомих духовних проявів цих людей?» [6, с. 27-28]. Гадаємо, що у нас немає підстав розглядати «мальованщину» та її засновників у категоріях, які виходять за рамки релігієзнавства, зокрема, за межі його дисциплінарного утворення – психології релігії. В цьому контексті нам імпонує позиція відомого українського філософа В. Менжуліна, який, здійснивши титанічну роботу по вивченню тогочасних історичних реалій та всебічно розглянувши діяльність І. Сікорського, подав оцінку «мальованщини» як релігійного руху

таким чином: «Якщо відволіктися від тих жахливих наслідків, які мали місце особисто для Мальованого та його найближчих однодумців у зв'язку з діагностичним висновком проф. Сікорського, то саме по собі питання про те, чи є психічно здоровою людина, яка називає себе Ісусом Христом, залишається відкритим» [10, с. 182].

Отже, релігійна епідемія – це масове явище інтенсивного поширення релігійних уявлень, ідей, вчень, яке на індивідуальному рівні розгортається як процес втрати самоідентифікації людини, який спричинений посиленістю емоційно-чуттєвої сфери та ґрунтується на вірі, наслідуванні, навіюванні, само- і взаємонавіюванні.

Парадоксально, але через сто років – в 90-их роках ХХ століття на теренах України (географічно майже в тих же межах, в яких ширилася «мальованщина») знову спалахнула релігійна епідемія. Розпад Радянського Союзу спровокував соціально-економічну, духовно-ціннісну і світоглядну кризу в Україні. В релігійній царині пропонувався один із можливих шляхів – шлях релігійного відродження як безкомпромісне засудження його антипода – державного атеїзму як символу колишнього часу. Така різка зміна світоглядної парадигми, що настала внаслідок кризи радянської ідеології, призвела до зміни пріоритетів, до утворення у людей духовного вакууму, сум'яття, розброду і хаосу.

Нова релігійна епідемія в Україні – Біле братство – почала ширитися наприкінці 80-х років, коли послабилася радянська «атеїзація» і почали заявляти про себе кришнаїти, теософи, послідовники Раджнеша тощо. Саме вони створили навколо себе своєрідну ауру, яка приваблювали різних людей, що не змогли себе реалізувати – їх лихоманковий пошук відповідей на

екзистенційні питання слугував тим світлом, на який «зліталися» й різні інтелектуали, котрі з тих чи інших причин були не визнані в соціумі. Саме таким шукачем був кандидат технічних наук Юрій Кривоногов, якого захоплювала біоенергетика, соціальна психологія, таємниці людської душі. Згодом свої амбіції Ю. Кривоногов в деякій мірі почав реалізовувати у створеному ним в 1990 році на базі Київського відділення Фонду милосердя і здоров'я – Інституті душі людини. І «потягнулися» до цієї інституції молоді люди, які намагалися віднайти своє місце в житті. По мірі того, як ширилося коло зацікавлених, зростала впливовість та харизматичність Ю. Кривоногова. Появилася газета «Атма», інші інформативні джерела. «Досить швидко Інститут душі еволюціонував у релігійну общину з жорсткою ієрархією й бездоганною дисципліною, націлену на активну, навіть агресивну місію у світі, приреченому загинути до кінця тисячоліття» [7, с.42].

Нову релігію Ю. Кривоногов почав конструювати з елементів стародавніх єгипетських культів, ведичної релігії, кришнаїзму, іудаїзму, християнства. Цей синкретичний букет ідей різних релігій він проголошує «надрелігією», «вселенською», «епохальною» релігією й називає її ЮСМАЛОС (ЮС у цій аббревіатурі означає – Юоан Свами, сам Кривоногов; МА – Марія Деві, Марина Цвігун, про яку йтиметься далі; ЛОС – планетарний Логос). Прихильники Білого братства безперервно «інтенсифікувалися», підживлювалися різними ідеями, перебуваючи в атмосфері постійного емоційного напруження, що розпалювалось лідером, його пророцтвами, різноманітними приписами, екзальтованістю поведінки та безмежною відданістю. Проте таке емоційно-чуттєве та інтелектуальне зарядження не могло тривати нескінченно – поступово ресурси почали

дифузійно розпорошуватися. Потрібна була нова ідея релігійного гатунку, яка б не лише не розхитувала абсолютний авторитет, не розмивала абсолютний фільтр віри в Ю. Кривоногова, а й живила його. Цілком зрозуміло, чому в даному релігійному русі запроваджується ідея «бога живого». Безперечно, «образ Бога для віруючої людини є не лише носієм якогось глибокого потаємного смислу; він співвідноситься з її актуальною життєвою ситуацією, із реальністю почуттєвого досвіду, що вона переживає щоденно, досвіду, що є найбільш значущим для її життєтворення»[12, с.87]. Так з'являється Марія Деві (Марина Цвігун), яка невдовзі стала Марією Деві Христос. Маючи певні проблеми зі здоров'ям, Марина Цвігун (в минулому журналістка, яка працювала в молодіжній газеті) швидко увійшла в нову для себе роль. У квітні 1990 року вона змінює ідентифікацію – в її тілесну оболонку увійшов Христос. Змінюються і функціональні обов'язки Ю. Кривоногова – він стає пророком Марії Деві Христос і беззаперечним контролюючим керівником організації. «При появі «бога живого» та її пророка посвячені ридали, з багатьма траплялася істерика» [7, с.43]. Згодом Ю. Кривоногов та М. Цвігун одружуються і розробляють вчення, згідно з яким небесний Бог поєднує чоловіче і жіноче начало і може в одній особі зійти на землю. Появляються інформаційні джерела (газета «ЮСМАЛОС»), в яких друкувалися твори лідерів – Ю. Кривоногова і М. Цвігун. Особливою популярністю користувалася публікація «христівочок» (відозв лідерів культу). Також про діяльність «Білого братства» повідомлялося в малоформатному часописі «Це цікаво!» Однак для того, щоб ширити віровчення, необхідні були значні фінансові витрати. Значна частина грошових надходжень складала добровільні пожертвування – нові члени «Білого братства» віддавали в

розпорядження конфесії все своє особисте майно. Ця ідея підтримувалася Ю Кривоноговим. Він стверджував, що у «мікрозолотому віці» відпаде необхідність у грошах як таких. «Для того, щоб бути спасеним, потрібно відмовитися від усіх матеріальних благ, порвати з сім'єю та старими друзями та поширювати інформацію про «Біле братство». За це Марія Деві Христос пообіцяла найбільшу нагороду, яку тільки можна уявити, — спасіння на Страшному суді та перехід у нове життя для обраних» [11].

Буквально за два роки відкриваються філії «Білого братства» в Білорусії, Росії та Казахстані. М. Цвігун називає дату кінця світу – 24 листопада 1993 року. До Києва звідусіль з'їжджаються десятки тисяч послідовників «Білого братства», які намагаються прорватися на Софійську площу, щоб там нібито вчинити самоспалення. Вдаючись до хитрощів, переодягнені Марія Деві Христос, Ю. Кривоногов і ще близько 25 віруючих купують квитки в музей Софіївського собору. Через кілька хвилин в собор вриваються дві роти спецназу, пускають слезозогінний газ, в'яжуть адептів «Білого братства».

Слідство у справі Білого братства тривало п'ятнадцять місяців, судовий процес – одинадцять. Юрія Кривоногова засуджують до семи років позбавлення волі, Марину Цвігун – до чотирьох. Підсудним інкримінувалися злочини, передбачені статтями 77 Кримінального кодексу України (масові безпорядки), 187 (захоплення державних і громадських споруд (мається на увазі собор Софії Київської), 209 (посягання на здоров'я громадян під приводом виконання релігійних обрядів).

Отже, і в цій релігійній епідемії відстежується «зараження» релігійною ідеєю, яка, попадаючи на відповідний ґрунт, призводить до дестабілізації або руйнування соціальної

спільності. Спершу в приховано-підготовчому етапі (криза в суспільстві, нереалізованість амбіцій, духовний пошук Ю. Кривоногова тощо) накопичується ряд спонук, мотивів, які готують підґрунтя для прояву релігійної епідемії. На наступному етапі відстежується вибуховий спалах, що породжує психічно-релігійну хвилю. Джерело спалаху – пасіонарна особистість, поява «живого» Бога (М. Цвігун), навколо якого утворюється активізуючий набір релігійних чинників, що підсилюють, ініціюють створення сакрального простору: отримання одкровення, божественне зцілення, сходження Святого Духа тощо. На третьому етапі можна відстежити момент інституціалізації – перетворення в релігійну общину, коли стрімко починає ширитися вчення, інкорпорує в думки і почуття, в поведінку та спосіб життя. Як ми відзначали, релігійна епідемія почала охоплювати все нові простори, нові душі. Її потужні хвилі, створюючи потужні самотійні потоки, дають віддалені «метастази», які починають жити самотійним життям. Нарешті на останньому етапі настає момент затухання – хвиля поступово починає згасати, однак її кола ще довго відсвічують ремінісценціями, впливаючи на долю та життя значних мас людей.

Отже, на основі аналізу вищезазначених релігійних рухів можна вибудувати певний алгоритм виникнення, функціонування релігійних епідемій. Зазвичай вони виникають, з одного боку, як опозиція до традиційної релігії, яка відіграє домінуючу роль у тому чи іншому регіоні, а з іншого – їх основним мотивуючим чинником є пошук нових ціннісних орієнтацій. Біфуркаційним топосом релігійних епідемій виступає харизматична особистість (К. Мальований, М. Цвігун), яка не лише сама постійно «підживлює» свою божественність та неординарність, але цим

дійством займаються і її послідовники. Світоглядною основою їх вчення здебільшого є міжрелігійний синтез, в якому еклектично поєднуються різні віровчення, культивуючи ідеї есхатологізму. Відтак започатківці релігійних епідемій та їх послідовники через століття, не домовляючись, немовби наслідують та віддзеркалюють думки один одного. Їх голоси звучать подеколи оригінально й неповторно, однак в переважній більшості як відлуння інших ідей, як обертони мелодії синкретичного релігійного наративу. Тому й релігійно-психічний вірус епідемії, виникаючи на вістрі соціально-духовних криз, змінює не лише релігійний простір, а й світоглядно-ціннісні орієнтири їх послідовників завдяки наслідуванню, самонавієнню та взаємонавієнню.

РОЗДІЛ 3.СУЧАСНІ СМИСЛОВІ КОНТЕКСТИ РЕЛІГІЙНОЇ БЕЗПЕКИ

3.1.Особливості державно-конфесійних відносин у Східній та Західній Європі під час COVID-19: порівняльний аналіз

Пандемія коронавірусу, яка охопила весь світ наприкінці 2019 року, досі залишається загрозою для населення багатьох держав, у тому числі й європейських. Природні потрясіння та соціальні катастрофи, такі як пандемія, докорінно впливають як на суспільне, так і на особисте життя кожної людини. Щодо громадської складової, то наслідки пандемії відчують на собі різні сфери суспільства, зокрема релігійні організації. Державній владі практично всіх європейських країн, як східних, так і західних, довелося побудувати нову політику щодо релігійних установ, щоб запобігти масовим захворюванням населення та великій кількості смертей.

Виходячи з цього, стало важливим осмислити досвід державно-конфесійних відносин під час пандемії коронавірусу в Європі, зокрема, виявити специфіку взаємовідносин релігії та влади в країнах Східної та Західної Європи, розкрити можливі загальні характеристики їх функціонування.

Територіально ми матимемо справу з країнами, які позначені зеленим кольором на карті нижче:

Перш за все, необхідно сказати, що усі країни-члени ЄС запровадили заходи фізичного та соціального дистанціювання для стримування спалаху COVID-19, включаючи різні форми карантину. Такі заходи мали вплинути на багато основних прав, зокрема:

- «право на свободу та недоторканність (стаття 6),
- повага до приватного та сімейного життя (ст. 7),
- свобода думки, совісті та релігії (стаття 10),
- свобода слова та інформації (11),
- свобода зібрань та асоціацій (стаття 12),
- свобода мистецтв і наук (стаття 13),
- свобода пересування та проживання (стаття 45)» [19].

Як наслідок, обмеження для релігійних організацій включають богослужіння, молитовні збори, святкові, похоронні, ритуальні дії тощо. Суворість карантинних заходів у кожній країні визначалася низкою факторів: кількістю хворих, швидкістю поширення коронавірусу, релігійності населення, наближення великих релігійних свят, політичного режиму.

Беручи до уваги досвід інших країн, які опинилися в такій же складній ситуації, спробуємо провести порівняльний аналіз. Розглянемо це детальніше на прикладі таких західноєвропейських країн, як Італія, Німеччина, Франція, Іспанія, Ірландія.

Наприклад, в Італії особисті збори для релігійних богослужінь були припинені, і, як наслідок, багато церков транслювали Месу через онлайн-трансляцію, радіо та телебачення. Церковні похорони не могли бути проведені через національний карантин [27].

У Німеччині голова Єпископської конференції Німеччини єпископ Георг Бетцінг висловив розчарування у зв'язку із заборонаю на церковні служби, яку оголосила 15 квітня канцлер Ангела Меркель. Бетцінг звернув увагу на релігійну свободу і сказав, що він упевнений, що обговорення цього питання з федеральним урядом «дуже скоро призведе до консенсусу, який знову зробить можливими відповідальні форми богослужіння в наших церквах» [24].

У Німеччині мали місце невеликі конфлікти з боку духовенства та мирян. Зокрема, наприкінці липня в релігійній групі в Штайнсфурті з'явилося декілька інфікованих. Серед 105 членів румунського євангелізаційного руху 28 липня 2020 року в 40-а був позитивний результат на вірус, 20 з яких проживали в Рейн-Неккар-Крайс. Ще близько 77 осіб були в розшуку для тестування, але вони не відповіли на дзвінки або заздальгідь покинули Німеччину задовго до того, коли місцева влада розпочала розслідування. До 5 серпня кількість активних випадків у Рейн-Неккар-Крайс знизилася з 20 до 4, при цьому влада визнала, що спалах було стримано в громаді [18].

Місцева непокора релігійних організацій владі спостерігалася в Іспанії та Франції. 6 березня Єпископська конференція Іспанії зазначила, що церкви повинні прибрати святу воду, уникати жесту рукостискання, не цілувати релігійні ікони, що є типовим жестом Великого посту [28]. У той же час було призупинено скупчення величезних мас. У Страсну п'ятницю (10 квітня) співробітники Національної поліції виселили з Гранадського собору двадцять відвідувачів церкви [37].

У Франції релігійний тиждень у Мюлузі, який проходив з 17 по 24 лютого 2020 року, демонстрував швидке поширення вірусу на Схід Франції та за її межами. Подібні випадки з'явилися з початку березня в Орлеані, Безансоні, Сен-Ло, Бельфорі, Діжоні, Маконі, Ажені, Бріансоні, Парижі, Корсиці та Французькій Гвіані. Щорічне зібрання Християнської церкви відкритих дверей з 17 по 24 лютого в Мюлузі, в якому взяли участь близько 2500 людей, стало певним кластером у поширенні коронавірусу у Франції. Попереджений парафіянином та 18 членами сім'ї, у яких 1 березня виявили позитивний результат та інфікування, пастор сповістив органи охорони здоров'я [33].

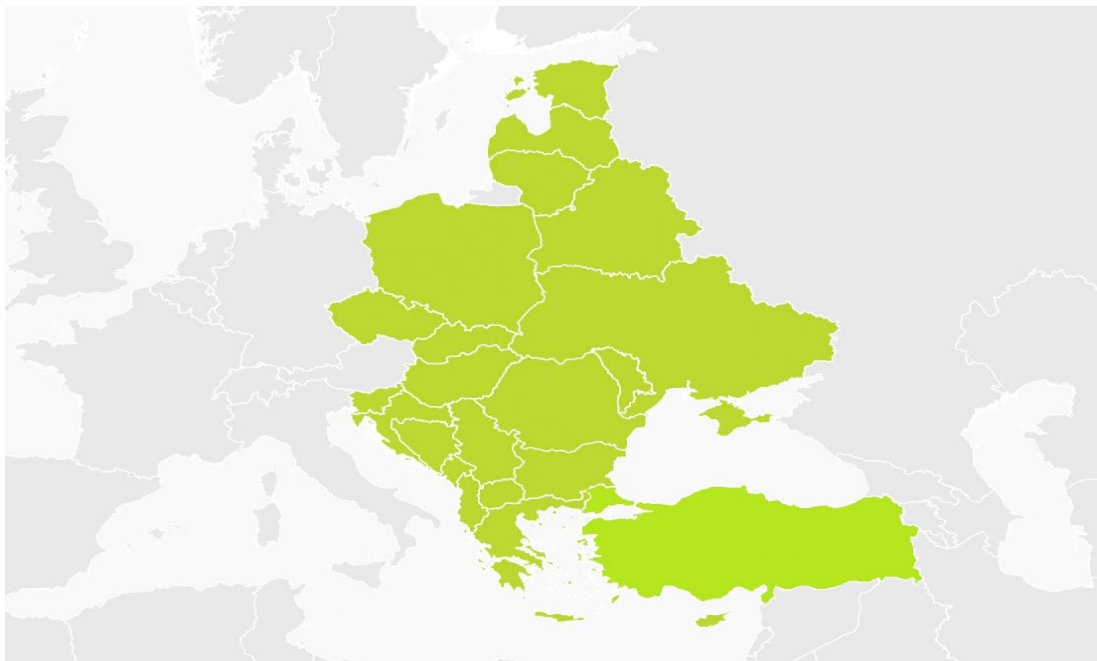
Отже, ми бачимо, що релігійна організація стає дуже потужним чинником у сприйнятті коронавірусної епідемії віруючими; власне, ця ситуація зовсім інша, ніж серед інших простих громадян [40].

Важливо також відзначити досвід досліджуваної проблеми у такій західноєвропейській країні, як Ірландія. Влада цієї країни розробила план виходу з кризи та відновлення життя на 2020-2021 роки під час COVID-19. Це стосується і функціонування релігійних організацій. Згідно з цими обмеженнями встановлено, що у разі високого рівня захворюваності населення країни,

кількість людей у культових спорудах не може перевищувати 10 осіб, якщо середній рівень – до 25 громадян, а при низькому – до 50 [41].

Можна зробити висновок, що державно-конфесійні відносини в західноєвропейських країнах не завжди були гармонійними. При цьому можна констатувати наявність як неявних, так і явних протестів проти обмежувальних заходів влади тієї чи іншої країни щодо функціонування певної релігійної діяльності. Водночас слід підкреслити, що представники духовенства по-різному реагували на необхідність дотримання всіх карантинних обмежень.

Територіально ми матимемо справу з країнами, які вказані на карті нижче:

Наприклад, 11 березня 2020 року уряд Румунії опублікував список із п'ятнадцяти рекомендацій щодо «відповідальної соціальної поведінки у запобіганні поширенню коронавірусу (COVID-19)». Влада ввела заборону на заняття спортом, наукові, релігійні та культурно-розважальні заходи з понад 100 учасниками у закритих приміщеннях до 31 березня [22].

У той же час католики Східної Європи підтримали заходи щодо пом'якшення поширення COVID-19, але для деяких країн пандемія «відродила хворобливі спогади про комуністичне правління» [35]. Зокрема, польська радіоведуча Глабіш-Пневська назвала вид порожнього храму «жахливим» [35]. Румунський єпископ Вергілій Берча, адепт церкви, яка зазнала переслідувань за комуністичних режимів, сказав, що хоча закриття церков в Румунії ставиться під сумнів, він передбачив, що більшість критиків матимуть іншу думку в тому випадку, якщо їхні власні родини постраждають від COVID-19. «Ми стикалися з цим раніше... Тоді це був комунізм, а зараз коронавірус. Ситуація інша, але реалії майже однакові» [35].

Щодо ситуації в Польщі, то слід додати твердження Г. Ігнатовського та Л. Сулковського про те, що «Церкви можуть обмежувати чи призупиняти свої релігійні служби та заохочувати вірних залишатися вдома. Позиції, які займають церкви щодо цього, не відрізняються від стандартів, прийнятих у багатьох інших країнах. Незважаючи на це, вони підтримують зв'язок з вірними за допомогою сучасних технологій. Проте вони не можуть змінити чи відійти від своїх релігійних принципів, які визначають їхню ідентичність» [44].

Необхідність збереження традицій та незмінності богослужінь ми також відстежуємо в контексті розгляду православних східноєвропейських країн, а саме Греції та України. Зокрема, у цих країнах виникла дискусія щодо форми та типу участі в Євхаристії.

У березні 2020 року «Постійний Священний Синод Грецької Церкви обговорив епідемію коронавірусу та оприлюднив рішення, яке надіслали єпархіям Грецької Церкви. Зазначивши, що Свята Євхаристія ні в якому разі не може бути способом

передачі хвороб, Постійний Синод вирішив продовжувати здійснювати Святу Євхаристію. Рішення Синоду викликало суперечки. Позиція Синоду викликала критику з боку опозиційної партії Syriza, коли колишній прем'єр-міністр Алексіс Ципрас критикував ієрархію, як і колишній міністр охорони здоров'я Павлос Полакис. Деякі високопоставлені грецькі лікарі публічно підтримали здійснення причастя, викликаючи критику з боку Грецької асоціації лікарів» [20].

Слід зазначити, що на відміну від Грецької Православної Церкви, Константинопольський Патріархат видав директиву про призупинення всіх «богослужінь, заходів та обрядів в церквах, які залишатимуться відкритими до кінця березня, за винятком приватної молитви» [23].

Водночас в Україні виникла дискусія про можливу трансформацію форми таїнств. Тому доречно звернути увагу на думку відомої дослідниці Т. Деркач: «В історії Церкви багато згадок про нестандартні, нелінійні ситуації, з якими стикалися віруючі чи єпископи в античності чи середньовіччі. У Церкві ніколи не було тихих періодів, коли можна було б служити літургії, хрестити, висвячувати, причащатися з повною впевненістю у завтрашньому дні. Церква не була конвеєром для виконання одних і тих самих ритуалів щодня. Змінилися певні зовнішні чи внутрішні обставини – Церква змінила як практику богослужіння, так і була змушена вдосконалювати доктрину як про Бога, так і про себе. Але були й екстраординарні ситуації, коли потрібно було швидко приймати унікальні рішення. У юриспруденції це називається *ad hoc* – спосіб вирішення конкретної проблеми або завдання, який не може бути адаптований для вирішення інших проблем і який не вписується в загальну стратегію прийняття рішень (виняток, більше ніде не

застосовується). До речі, таких ad hoc у Церкві було багато, але чомусь вони використовувалися як прецеденти, коли це було вигідно» [4].

Коронавірусна інфекція, а також потужний науково-технічний прогрес, спонукали до розвитку потенційно нових форм участі в таїнствах, у тому числі дистанційних, «онлайн». Це пов'язано з тим, що безпосередня участь може призвести до збільшення кількості хворих серед населення певної країни. Тому можлива форма змін таїнств може гарантувати безпеку та здоров'я громадян держави [1].

Однак дане питання викликало бурхливу дискусію, особливо після «онлайн-Євхаристії» представників ПЦУ – священиків Ігоря Савви та Дмитра Вайсбурда. Перший священик (до ситуації з онлайн-причастя) був настоятель храму в Запоріжжі, а другий – у Черкасах. Після того, як вони здійснили таїнство Євхаристії онлайн, обидва священики були вилучені правлячими єпископами зі складу єпархій. Тож після цього на сторінці Архієпископа ПЦУ Євстратія (Зорі) у Фейсбук було опубліковано серію роздумів (статусів).

Д. Горевой зазначає: «По-перше, святити Євхаристію дистанційно неможливо, бо не можна їсти та пити дистанційно (порівняння, на нашу думку, є маніпулятивним, тому що люди сприймають Євхаристію фізично, а це є віддаленим освяченням, а не споживанням самої Євхаристії — коментар авторів). Другий аргумент полягає в тому, що форма Євхаристії не може бути змінена, оскільки її встановив сам Ісус Христос. Далі, Архієпископ Євстратій стверджує, що логіка онлайн-Євхаристії виключає, за відсутності необхідності, і священика, і саму Літургію, залишаючи лише Бога і людину, а оскільки Бог є в душі, то достатньо буде поміркувати. Владика також вважає, що

онлайн-трансляція – це споглядання таїнства, а не участь у ньому, а Літургія передбачає участь. Ось очевидна суперечка між архієпископом Євстратієм та протоієреєм Ігорем Саввою, коли насправді людина бере участь у Літургії – коли вона фізично присутня у храмі, але не чує євхаристійних молитов (а часто навіть не здогадується про їх існування), або коли вона фізично відсутня, але віддалено чує і бачить виконання Євхаристійного канону» [2].

На нашу думку, якщо і впроваджувати нововведення у звершення богослужінь, відповідно до рекомендацій та обмежень, встановлених владою, у тому числі щодо участі в таїнствах, необхідно бути дуже обережними, відповідно до індивідуального сприйняття віруючих. Бо уникаючи небезпеки в плані здоров'я, можна зустрітися з іншою стороною релігійної небезпеки – конфліктами та зіткненнями між прихильниками різних поглядів на це питання. Таким чином, головним завданням є не стільки запровадження нових форм таїнств у Православній Церкві, скільки захист від потенційних релігійних конфліктів, які можуть виникнути залежно від того, яке радикальне рішення можна прийняти чи відхилити.

Тому з огляду на цю дискусію Міністерство культури та інформаційної політики України запропонувало такий алгоритм поступового відновлення системної та повноцінної релігійної діяльності.

«Відкриття храмів для індивідуального відвідування віруючими та для приватних молитов (але не під час традиційних богослужінь представниками духовенства без присутності віруючих і за участю не більше 10 осіб), з дотриманням усіх правил поведінки в громадських місцях під час карантину (зокрема, з дотриманням вимоги, щоб заповнення храмів

передбачало одну особу на 10 кв. м. приміщення). Це можливо, якщо протягом 10 днів поспіль відсоток виявлених випадків захворювання серед усіх обстежуваних щоденно зменшиться, а щоденна кількість людей, які одужали, буде стабільною або зростає.

Богослужіння в присутності обмеженої кількості віруючих у храмі (молитовному будинку) з дотриманням усіх правил карантину, включаючи використання засобів індивідуального захисту (далі -ЗІЗ) та фізичну дистанцію між присутніми, можуть бути можливими, якщо протягом 10 днів поспіль кількість нових непов'язаних випадків щодня менше 5 на область.

Проведення планових богослужінь із залученням значної кількості віруючих до традиційних обрядів, таких як масове причастя, з дотриманням особистої гігієни священнослужителями та віруючими, зокрема із застосуванням ЗІЗ, може бути можливим, коли в Україні спостерігаються лише поодинокі випадки зараження COVID-19» [14].

В результаті ми можемо переконатися, що необхідність соціального дистанціювання та впровадження богослужінь в режимі онлайн викликали дискусію, яка може вплинути на майбутнє релігійних практик релігійних організацій в Україні. Таким чином, найбільш суперечливим моментом для Православної та Католицької Церков стало здійснення таїнств Сповіді та Причастя під час пандемії. Процес модернізації ритуальних практик для деяких церков є болючим через жорсткість ритуальної традиції, низьку якість освіти духовенства, пріоритет обрядів над цінностями. Богослужіння в Інтернеті ставить перед традиційними релігіями нові виклики, невід'ємною частиною релігійної практики яких є сакральний простір молитовного дому [32].

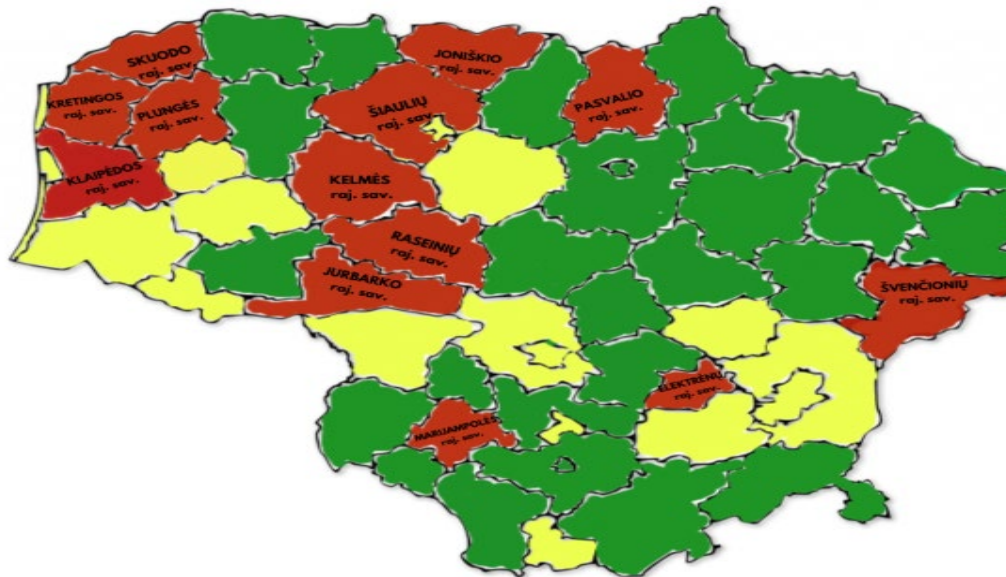
Але найбільш екстраординарною в цьому контексті є державна влада Республіки Білорусь, оскільки лише вона єдина в Європі ще не ввела жодних обмежень для протидії поширенню пандемії коронавірусу. Рівень захворюваності в Білорусі такий же, як і в Україні. 21 квітня Всесвітня організація охорони здоров'я закликала білоруську владу принаймні вжити заходів для соціального дистанціювання людей. Втім, обмежень на релігійну діяльність в країні не було. Президент Білорусі Олександр Лукашенко особисто вважає розмову про особливу небезпеку COVID-19 «нагнітанням пристрастей». На Великдень глава держави разом із молодшим сином відвідали Благовіщенську церкву села Малі Ляди. Він подякував парафіянам, які були на богослужінні, і сказав, що не схвалює дії тих, «хто обмежив дорогу до церкви» [16].

Водночас, 29 березня 2020 року уряд Латвії прийняв ряд жорстких постанов. Насамперед, кожен мав дотримуватися 2-метрової дистанції та дотримуватись заходів епідеміологічної безпеки під час приватних та публічних заходів, а також під час масових заходів у приміщенні та на відкритому повітрі. Виняток становили 2 особи, які проживають в одному домогосподарстві або батьки та їхні неповнолітні діти, якщо вони проживали не в одному домогосподарстві. Нові обмеження також заборонили будь-які приватні заходи (крім похоронів), публічні заходи, збори, ходи, пікети, заняття спортом у приміщенні та релігійні заходи [34].

Муніципалітети Литви з 26 жовтня були поділені на одну з трьох «зон ризику». Муніципалітетам, які потрапили в «червону зону», доведеться ввести муніципальні карантини, обмеживши інтенсивність громадського транспорту, масові збори до 5 осіб, кількість клієнтів у торгових приміщеннях, зробити маски

обов'язковими як всередині, так і зовні, державні та муніципальні установи повинні працювати дистанційно або частково-дистанційно, забороняти відвідування пацієнтів у лікарнях, обмежувати релігійні ритуальні зібрання. Муніципалітети в «жовтій зоні» повинні бути наготові, але обмеження діють, тоді як у «зеленій зоні» муніципалітети не мають обмежень [38].

Це можна побачити на карті нижче:

Окрім вищезгаданих Греції та Туреччини, слід сказати ще кілька слів про інші балканські країни, а саме Албанію, Хорватію, Чорногорію та Сербію. Албанська влада також дала вказівки щодо обмеження доступу до богослужінь. У відповідь на це Албанська автокефальна православна церква 12 березня оголосила про припинення всіх богослужінь до 3 квітня, за винятком Божественної літургії в неділю, під час якої закликала прихильників приходити для «оздоровлення», але триматися на відстані один від одного; Церква також заохочувала віруючих виконувати обряди вдома, оскільки церковна радіостанція «Ngjallja» («Воскресіння») транслювала служби, хоча церкви

залишатимуться служити тим, хто бажає виконувати особисту молитву, тримаючись на відстані від інших [31].

Католицька церква призупинила всю дієцезіальну та парафіяльну діяльність, усі літургійні церемонії, включаючи Святу Месу, усі катехизи, усі навчальні курси в громадських центрах, а також усі інші парафіяльні та єпархіальні заходи. Церкви залишалися відкритими для особистих сповідей, що відбуваються на відстані, а також особистої молитви, здійсненої на відстані від інших людей, з дотриманням рекомендацій влади. Албанська євангельська церква також передавала служби онлайн[30], а Bektashi Global Kryegjyshata також призупинила всі релігійні заходи у своїх приміщеннях 12 березня [17].

У цьому контексті у Хорватії відстежується неоднозначність. Зокрема, архієпископ Загребя Йосип Бозанич підтримав видалення святої води з входів у храми та рукостискань під час Меси, а також рекомендував віруючим приймати причастя від священників у власні руки, а не безпосередньо в рот. Він також рекомендував віруючим, які мали симптоми інфекції дихальної системи, що відвідували уражені райони, контактували з носієм вірусу, а також були літніми чи хворими на хронічні захворювання, не відвідувати месу [39].

9 квітня, у Чистий четвер, Управління цивільного захисту дозволило жителям острова Хвар, у якому не було активних випадків інфекції, провести чергову нічну хресну ходу *Za križem* за умови, що в ній беруть участь лише п'ятнадцять осіб. Групи з п'ятнадцяти осіб пройшлися поміж населеними пунктами Єлса, Пітве, Врісник, Свірче, Врбань та Врбоск [36]. 1 липня братство Єлси, яке організовує процесію, вручило прем'єр-міністру Пленковичу лист подяки за те, що він дозволив зберегти щорічну традицію [25].

Також у Чорногорії спостерігалась відносно м'яка політика. Там місцева влада дозволила діяльність релігійних організацій, але з обов'язковим дотриманням таких пунктів:

- максимум одна особа на 10 м.² всередині культової споруди;
- люди повинні підтримувати між собою відстань не менше двох метрів;
- на вході має бути вивішено повідомлення про максимальну кількість людей, які можуть увійти;
- усі, крім релігійного лідера, що проводить обряди, повинні носити маски;
- на кожному вході та виході має бути забезпечений дезінфікуючий засіб для рук, яким повинні користуватися всі, хто входить у приміщення;
- максимальна кількість осіб, які збираються в будинках людей – 20 осіб [21].

Сербська влада ввела суворий карантин у середині березня і пом'якшила його в травні, дозволивши проводити футбольні матчі, релігійні заходи, вечірки та приватні зібрання. Однак такі дії призвели до смерті низки авторитетних ієрархів Сербської православної церкви, зокрема, патріарха Іринія. Причиною цього стало те, що він відвідав та очолив панахиду митрополита Чорногорського Амфілохія Радовича, який також помер від COVID-19. Загалом, ці похорони проходили з повним порушенням державних обмежень, особливо це стосується припису соціального дистанціювання. У результаті 20 листопада 2020 року від COVID-19 помер Глава Церкви Патріарх Іриней.

Як ми бачимо з короткого аналізу, у Східній Європі ситуація з державно-конфесійними відносинами під час пандемії коронавірусу була більш різноманітнішою, ніж у країнах Західної

Європи. Власне, тут можна відстежити як повну свободу у функціонуванні релігійних організацій, так і жорсткі заходи щодо порушників карантинних заходів.

3.2. Державно-конфесійні відносини в Україні під час COVID-19

Пандемія коронавірусу, яка охопила світ у 2019 році, спровокувала різні виклики для всіх країн, у тому числі для України. Ці проблеми стосуються різних аспектів суспільного життя, зокрема релігійних організацій. Релігійні установи в Україні по-різному справлялися з цим викликом і тому функціонували відповідно до своїх переконань. Водночас ця ситуація змінила відносини між державною владою та релігійними організаціями. Таким чином, для аналізу взаємодії органів державної влади та релігійних установ України під час пандемії COVID-19 особливо важливо виявити можливі відмінності порівняно з досвідом такої взаємодії в інших країнах та регіонах світу.

Модель взаємодії між українським суспільством, державною владою та конфесіями, що існувала раніше, вже не могла більше функціонувати в такій кризовій ситуації як коронавірусна пандемія. На сьогодні, через високий ступінь невизначеності, властивий будь-якому соціальному катаклізму, недостатній розвиток або відсутність моделей прийняття рішень і дефіцит відповідної інформаційної бази, переосмислення та розуміння того, як суспільство, державна влада повинна ставитися до релігійних, церковних організацій, є досить важливим.

Водночас епідемії є загрозою для функціонування релігійних організацій в Україні. Проте вони постають і викликом для релігійних організацій, зокрема і православних. Оскільки будь-які соціальні, політичні катаклізми спричиняють те, щоб по-іншому себе поводити, розробляти та втілювати в життя зовсім нові моделі співпраці як з вірянами, представниками певної релігійної традиції, так і взагалі громадянами країни.

Слід підкреслити, що Православна церква України як і ключові католицькі конфесії (Українська греко-католицька церква та Римо-католицька церква в Україні) демонстрували високий рівень дисципліни в умовах карантинних обмежень, в першу чергу, завдяки дотриманню рекомендацій Вселенського патріархату та Ватикану відповідно [23].

Практичне значення протиепідемічних заходів полягає в тому, щоб підкреслити в цьому контексті значну роль релігійних організацій та громад у порятунку життів людей та зменшенні випадків COVID-19. Релігійні організації були одним із основних джерел підтримки, контролю та безпосередньої медичної допомоги та соціального обслуговування своїх громад. Релігійні лідери поділилися інформацією про важливість охорони здоров'я для захисту членів своєї та інших громад. Вони надавали душпастирську та духовну підтримку у надзвичайних ситуаціях, пов'язаних із охороною здоров'я та іншими проблемами здоров'я, захищаючи потреби вразливих груп населення [16].

Обмеження, введені різними країнами через поширення пандемії COVID-19, також вплинули на діяльність церков. Ці обмеження спрямовані на недопущення публічних зібрань, які є прямим наслідком культових практик релігійних організацій. До

них належать церковні служби, молитовні збори, урочистості, похорони, обряди тощо.

В Україні ми спостерігаємо досить нечіткі розпорядження уряду, що обмежують діяльність релігійних організацій. Постанова Кабінету Міністрів України від 11 березня 2020 р. № 211 «Про запобігання поширенню гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV2», неодноразово змінювалася. У початковій редакції підзаконного акту заборонялися громадські зібрання більше десяти учасників, у тому числі релігійних організацій. 2 квітня 2020 року уряд змінив це формулювання та підкреслив, що всі громадські зібрання, в тому числі релігійні, мають бути заборонені. Водночас на офіційному сайті Кабміну повідомлялося, що храми закривати не будуть. Така загальна ситуація призвела до великої заплутаності та численних інтерпретацій обмеженої релігійної свободи. Наприклад, експерти Інституту релігійної свободи заявили, що обмежені лише громадські зібрання, не кажучи про інші релігійні заходи, зокрема домашні збори, соціальну допомогу для знедолених та інші приватні форми вираження релігійних переконань.

Слід зазначити, що така невизначеність щодо функціонування релігійних організацій в умовах пандемії спостерігалася не лише в Україні, а й у багатьох інших країнах, що призвело до відвідування великої кількості вірян церковних богослужінь окремих релігійних організацій, як це видно в Європі та Азії (наприклад, Індія).

Таку ж нечіткість виявило опитування громадської думки в Україні щодо дій влади стосовно релігійних організацій [12]. По всій країні більшість респондентів були схильні погоджуватися з відкриттям культових місць, якщо люди носили захисні маски та

дотримувались соціального дистанціювання. Водночас слід зазначити, що мешканці Півдня та Сходу України були більш обережними в регіональному плані, а жителі Заходу та Центру підтримували більш ліберальне ставлення до функціонування релігійних організацій.

За словами В. Токмана, «багатьох (священнослужителів, віруючих, простих громадян) цікавило питання: що саме можна практикувати в церквах та проповідницьких будинках під час культових та обрядових заходів? Оскільки офіційної відповіді не було, керівники церков і конфесій використовували певні заяви уряду, чинне законодавство про санітарні норми та досвід зарубіжних країн. Вони почали розробляти методичні рекомендації щодо поведінки віруючих на карантині. Виконання урядового рішення про карантинні обмеження представниками державної та місцевої влади в регіонах виявилось справжньою проблемою для Церков» [15].

Через відсутність однозначного тлумачення постанови № 211 деякі храми були закриті. У підсумку, незадовго до Великодня Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій (ВРАЦР) звернулася до Прем'єр-міністра України Дениса Шмигала та Міністерства внутрішніх справ України з власними пропозиціями щодо забезпечення конституційного права релігійної свободи під час карантину. АУСЦРО також закликав уряд розтлумачити резолюцію 211 та доручити місцевій поліції та владі запобігти непорозумінню та хаосу під час святкування Великодня.

Зазначимо також, що Православна Церква України, Українська Греко-Католицька Церква та Римо-Католицька Церква в Україні продемонстрували високий рівень дисципліни в

умовах карантину відповідно до рекомендацій Вселенського Патріархату України та Ватикану.

В. Токман зазначив, що держава, запроваджуючи певні заходи, розглядає релігійні організації не як засіб поширення пандемії, а радше союзника в боротьбі з пандемією. Виходячи з цього, українські вчені надали такі рекомендації ключовим органам центральної влади, які відповідають за роботу з релігійними інституціями.

«1. Державній службі України з питань етнічної політики та свободи совісті: – розробити та подати на розгляд Кабінету Міністрів України ініціативи щодо розвитку партнерської моделі державно-конфесійних відносин на законодавчому та нормативно-правовому рівнях;

– доопрацювати проект концепції державно-конфесійних відносин в Україні з подальшим прийняттям як закону.

2. Комісії Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики:

– передбачити парламентський розгляд проекту закону про службу військового капелана до кінця 2020 року.

3. Центральним та місцевим органам влади:

– тісно залучати релігійні організації до реалізації програм, концепцій і проектів щодо людського розвитку;

– залучити релігійну мережу різних конфесій, зацікавлених у проведенні інформаційно-роз'яснювальної роботи щодо поширення та запобігання коронавірусної інфекції» [16].

Такі рекомендації були зроблені, оскільки центральна влада побачила, що релігійні організації дуже активно контролюють поширення коронавірусної інфекції. У перші дні карантину найбільші церкви України (УГКЦ, ПЦУ, УПЦ) оприлюднили

заяву, що повністю готові допомогти державі запобігти поширенню пандемії.

Таким чином, можна зробити висновок, що державна влада демонструвала двовекторне ставлення до функціонування релігійних інституцій. З одного боку, держава ввела кілька обмежень на церковні служби, але з іншого боку, центральна влада та лідери конфесій взаємодіяли, щоб допомогти інфікованим та запобігти масовому зараженню та смертям серед інфікованих. Отже, українська влада адаптувалася до функціонування релігійних організацій залежно від динаміки пандемії протягом певного періоду.

Західні вчені Л. Сулковський та Г. Ігнатовський стверджують, що «будь-яка пандемія дезорганізує суспільне життя. Одним із проявів суспільної активності є релігійне життя. Незважаючи на зростання секуляризації, релігія, церкви та конфесійні асоціації впливають на індивідуальний етичний вибір і бізнес-рішення... Рішення, які приймали священнослужителі, незалежно від їхніх особистих поглядів, були результатом еклезіології та традицій. Зі зміною організації церковного життя церкви різними способами контактували з віруючими, використовуючи сучасні технології та доступ до публічних ЗМІ. Хоча церкви не змінюють своїх доктринальних позицій, вони декларують різні форми взаємодії» [44].

Щодо світового досвіду, ми можемо спостерігати два підходи до вирішення цієї проблеми в умовах повного або часткового карантину:

- повна відмова від будь-яких публічних зібрань, у тому числі церковних служб;

- часткове обмеження відвідування богослужінь, підкреслюючи, що церкви не можуть повністю відмовлятися від богослужінь, оскільки це суперечить їхній природі та місії [11].

Більшість релігійних організацій обрали другу стратегію. Це підтверджують опитування віруючих (Центр Разумкова, 2020) та рекомендації Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій у відповідь на введення карантину в Україні з 12 березня 2020 року по 3 квітня 2020 року до запобігти поширенню коронавірусу:

- з повагою та особистою відповідальністю ставитися до заходів, що вживаються органами влади для запобігання поширенню цього вірусного захворювання, його локалізації та швидкого одужання інфікованих;

- уникати крайнощів: не піддаватися паніці, але не ігнорувати небезпеку;

- відповідально ставитися до себе та інших, якщо у нього є симптоми гострого респіраторного захворювання або він/вона нещодавно повернувся з країни з високою поширеністю коронавірусу. Це включає перебування вдома принаймні два тижні (інкубаційний період коронавірусу), уникання місць з великою кількістю людей та звернення за медичною допомогою;

- дотримуватися рекомендацій фахівців щодо чинних спеціальних правил гігієни;

- продемонструвати любов, розуміння, терпимість, співчуття та допомогу тим, хто бореться з хворобою [див. нижче] [12]:

Чи відвідували ви церкву (проповідницький дім) на жорсткому карантині у березні-травні 2020 року? % респондентів, які відвідували богослужіння та збори				
Регіони України				
	Захід	Центр	Південь	Схід
Так, я відвідував так само часто, як і до карантину	7,9	5,3	5,1	7,7
Так, я був, але набагато рідше	30,6	26,7	17,9	15,8
Ні, я не був присутній	61,2	67,8	76,9	76,5
Не відповів	0,5	0,3	0,0	0,0

Результати опитування показали, що в умовах жорсткого карантину у березні-травні 2020 року більшість респондентів (68%) не відвідували церкву чи проповідницький будинок (61% громадян на заході та 77% громадян на півдні та сході); ще 26% респондентів зменшили частоту відвідування, і лише 7% респондентів проігнорували карантин (з 11% віруючих УПЦ до 3% віруючих УГКЦ).

Загалом відносна більшість (45%) громадян була впевнена, що під час пандемії церкви та проповідницькі будинки повинні залишатися відкритими, але з дотриманням усіх санітарних

правил (від 60% громадян на заході до 28% громадян у південь; від 67% віруючих УГКЦ до 37% «звичайних християн»);

36% респондентів впевнені, що під час пандемії церкви та проповідницькі будинки не повинні відкриватися через небезпеку (від 63% громадян на півдні до 21% громадян на заході; від 47% «звичайних християн» до 17% віруючих УГКЦ);

Лише 12% респондентів висловилися проти будь-яких обмежень у функціонуванні церков і проповідницьких будинків (від 15% громадян на заході до 4% громадян на півдні; від 19% віруючих УПЦ до 6% «звичайних християн»).

Щоб карантинні обмеження не перешкоджали дотриманню принципу релігійної свободи та реалізації потреб віруючих, богослужіння транслювали в Інтернеті. Богослужіння відвідали 13% респондентів (від 39% громадян на заході до 4-5% громадян в інших регіонах; від 56% віруючих УГКЦ до 6% «звичайних християн» та «звичайних православних») [12].

Зазначимо, що це дослідження проведене під час пандемії коронавірусу, що триває, засвідчує важливість розгляду подальшого розвитку державно-конфесійних відносин в умовах пандемії. Важливим є те, що, враховуючи досвід першої хвилі COVID-19, Всесвітня організація охорони здоров'я розробила загальні рекомендації щодо функціонування релігійних організацій та їхніх стосунків з лідерами країн.

Зокрема, у цих рекомендаціях зазначено наступне: «Різні світові релігійні та міжрелігійні організації видавали директиви, консультаційні меморандуми та виступали із заявами, що підтримують діяльність та роль релігійних лідерів організацій, які ґрунтуються на вірі. Багато з цих релігійних організацій зробили свій внесок у ці директиви завдяки загальновідомому факту, що COVID-19 є глобальною пандемією, яка впливає на всі раси,

етнічні групи та географічні регіони та потребує глобальної реакції. Міжконфесійне співробітництво конфесій більшості та меншин є надзвичайно важливим, зокрема, через обмін знаннями, ресурсами та передовою практикою, де це можливо. ... Коли національні чи місцеві органи влади дозволять релігійні зібрання, організації самі зможуть приймати власні обґрунтовані рішення щодо того, скільки і як часто будуть проводитися ці збори» [46].

Як свідчать дані, не дивно, що православні християни України, як адепти провідного віросповідання країни, почали обговорення можливої трансформації таїнств. Водночас пандемія коронавірусу та прогрес потужної науки і техніки також стимулювали розвиток потенційно нових форм участі в таїнствах, зокрема дистанційних, «онлайн» таїнств. Оскільки безпосередня участь може збільшити кількість випадків COVID-19 у країні, можлива трансформація таїнств може гарантувати безпеку та здоров'я громадян країни [1].

Але це питання викликало гостру дискусію щодо «Інтернет-євхаристії». Цікаво відзначити, що дискусія виникла в православній громаді. Натомість, незважаючи на те, що низка країн з найбільшою кількістю католицьких громадян пережила COVID-19, католики не зупинялися на одних формах участі в таїнствах. Тут можна зробити висновок, що їх турбують проблеми релігійної безпеки; адже кількість постійних учасників церковних богослужінь справді невелика, і змінювати форму таїнств вони не мали на меті. Особливо це стосується України, де католики займають друге місце серед вірян, оскільки:

– 17 березня Римо-Католицька Церква (РКЦ) в Україні опублікувала звернення до єпископів щодо церковної діяльності під час пандемії. Окрім рекомендацій щодо соціального дистанціювання та санітарії, Римо-католицька церква

запропонувала обмежити участь віруючих у церковних богослужіннях і таким чином якомога ширше використовувати всі канали зв'язку – радіо, телебачення, інтернет-канали та соціальні мережі [5];

– 24 березня греко-католицькому духовенству надано рекомендації щодо проведення літургійних обрядів під час карантину. Це включало створення можливості для людей брати участь у телевізійних церковних службах через соціальні мережі; поклонятися плащаниці Христовій під час карантину, схиляючи голови до землі, а не цілуючи її, і святкувати Великдень лише просто неба [9].

На відміну від ситуації в Україні, низка країн і релігійних традицій, висловили непокору щодо рішення влади та вищих лідерів певної конфесії. Зокрема, масові релігійні заходи відбулися в Пакистані та Індії та ряді європейських (зокрема, балканських) країн, у тому числі й в Україні. Звісно, необхідно відзначити причини такої непокори. В Індії та Пакистані причиною були релігійні переконання послідовників індуїзму; у віруючих християн причиною були апокаліптичні настрої та невіра в існування самої епідемії.

Участь релігійних організацій у боротьбі з поширенням коронавірусу показала, що вони не є архаїчними та реагують на соціальні виклики. Для багатьох, здебільшого віруючих християн, криза засвідчила гостре усвідомлення необхідності розвитку нових форм християнської місії та нових способів залучення людей до церкви. У багатьох країнах пандемія сприяла розвитку міжконфесійного діалогу. Соціальні зміни, спричинені пандемією коронавірусу, підкреслили актуальні проблеми та прискорили процеси, що існують у внутрішньоцерковному житті.

Тому «суспільно важлива діяльність релігійних організацій під час пандемії свідчить про те, що релігійні конфесії є важливим партнером держави, зокрема в умовах кризи, для мобілізації різноманітних ресурсів та реалізації гуманітарних проектів. Інтенсифікація співпраці між двома інституціями визначатиме вектор державної політики щодо свободи свідомості та свободи віросповідання. Це питання, зокрема, обговорювалося 23 червня 2020 року на зустрічі членів АВЦКРО з новим міністром культури України О. Ткаченком та головою Державної служби України з питань етнічної політики та свободи совісті О. Богдан. У зв'язку з нинішньою ситуацією, пов'язані напрямки співробітництва мають розвиватися далі через необхідність широкої гуманітарної підтримки вразливих груп громадян» [15].

Своєю чергою УПЦ зовсім по-іншому відреагувала на процес розповсюдження коронавірусної пандемії. Діяльності цієї православної структури притаманний значний консерватизм. 18 березня 2020 р. Священний Синод Української Православної Церкви опублікував звернення у зв'язку з розповсюдженням COVID-19, в якому було надано наступні рекомендації щодо релігійної практики: користуватися одноразовим посудом, підтримувати церкви в чистоті, провітрювати часто, відправляти Таїнства Сповіді та Причастя цілий день, а якщо кількість вірян понад 10 осіб, проводити богослужіння на подвір'ї просто неба [6]. Однак, попри цей заклик, священство УПЦ часто ігнорувало обмеження карантину, особливо у великих монастирях.

Логіку позиції церкви добре прояснив релігієзнавець Дмитро Горевой, зазначивши наступне: «Порушення карантину під час пандемії коронавірусу – не перший випадок, коли великі монастирі УПЦ демонстративно порушують закон і в такий же чин уникають відповідальності. Вони вважають, що через те, що

вони відокремлені від держави, державні закони не можуть застосовуватися до них. В Україні чоловік у рясі часто позиціонує себе «вище закону», тобто церква окрема і законодавство теж окреме. І це стосується не лише УПЦ, але й інших конфесій, просто Московський патріархат демонструє це найбільш чітко, яскраво та зарозуміло [3].

Водночас, ми вважаємо, що така непоступливість представників УПЦ рекомендаціям та обмеженням, запровадженим державною владою, пов'язана з тим, що саме в цій православній конфесії спостерігається доволі велика частина віруючих фундаменталістів. Особливо це яскраво простежується в контексті взаємовідносин з COVID-дисидентами, які притримуються чітко вираженої релігійної приналежності до УПЦ. Основні ідеї, поширені COVID-дисидентами, можна узагальнити як наступні:

- відсутність вірусу;
- коронавірусна пандемія спричинена фармацевтичними компаніями з метою отримання якнайбільших прибутків;
- не потрібно дотримуватися маскового режиму;
- всілякі заборони, які пов'язані з коронавірусною пандемією, порушують права та свободи людини.

Релігійний світогляд віруючих має ірраціональну основу і тому не здатний критично сприймати такі теорії змови. Більшість урядів взяли до уваги керівні принципи для релігійних громад та лідерів, розроблені спільно з релігійними представниками в Офісі Світової організації охорони здоров'я. Відповідаючи на виклики COVID-19, світська влада зобов'язує релігійні громади адаптувати свою діяльність до епідеміологічної ситуації. Ця адаптація відбувається як завдяки, так і попри конкретні дії голів місцевих релігійних громад. З огляду на зростаючу пандемію

COVID-19 у ряді європейських країн, включаючи Україну, різдвяні та великодні свята відбувалися із суворими обмеженнями, що, своєю чергою, могло і може спровокувати новий сплеск COVID-дисидентства.

Однак для науковців (релігієзнавців, соціологів, політологів, фахівців з публічного управління) COVID-фундаменталізм серед віруючих УПЦ порушує кілька життєво важливих питань загалом для релігії як соціального інституту в державі:

- Чи буде релігія відігравати позитивну чи негативну роль у подоланні викликів COVID-19?
- Чи зможе державна влада залучити досвід та ресурси релігії для розв'язання проблеми кризи, спричиненої коронавірусом, та відновлення людства після закінчення глобальної пандемії?
- Чи церква і суспільство отримають урок із того, що відбувається?
- Це буде фактором толерантності та співпраці, чи ізоляціонізмом та фундаменталізмом? Час покаже [42].

Цікавим фактом, який, на нашу думку, слід відзначити, що фактично спільну позицію з керівництвом УПЦ мав і очільник Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ КП) – Патріарх Філарет. Він також досить швидко відреагував на введення карантину. Першоієрарх УПЦ КП був учасником Об'єднавчого собору, який відбувся 15 грудня 2018 року, й призвів до створення ПЦУ. Однак навесні 2019 р. Філарет вступив у конфлікт з керівництвом цієї Церкви і вирішив відновити УПЦ КП, яку він очолював до подій грудня 2018 р. На сьогодні, УПЦ КП – це маргінальна релігійна структура, але Патріарх Філарет – дуже відома особа, й певна частина православних українців прислухається виключно до його думки.

Відповідно, 12 березня 2020 р. він опублікував звернення до віруючих УПЦ КП щодо поширення коронавірусної хвороби. Він заявив, що «глобалізація світу є головною причиною масштабів епідемії» [6]. У дусі православного консерватизму Філарет заявив, що «такі неприємності є проявом гніву Бога на гріхи людства. Будь-яка епідемія, включаючи коронавірусну епідемію, є закликом Бога до покаяння, особливо для християн, які нещодавно різко відступили від християнських цінностей» [13].

В той же час у зверненні надано рекомендації священству щодо дотримання санітарно-гігієнічних заходів превентивного характеру, які не суперечать православній вірі. Однак Патріарх Філарет заявив, що «виконання таїнств Церкви, зокрема Святого Причастя, Хрещення та інших, не є засобом розповсюдження інфекції» [13]. Тобто, як ми бачимо, цей церковний діяч вважав, що пандемія не є причиною відступати від усталеної практики здійснення богослужінь православної церкви.

Лише ПЦУ послідовно себе проявила як така православна конфесія, що чітко виконує приписи ВОЗ, МОЗ та загалом керівництва держави щодо обмеження функціонування релігійних організацій. Водночас, саме в ній виникла дискусія і конфлікт всередині духовенства щодо потенційної імплементації онлайн-таїнств (зокрема, Причастя та Сповіді). Якщо ж, в середині духовенства УПЦ не було конфліктів щодо звершення таїнств, або (не)виконання обмежувальних заходів, то якраз між державною владою і представниками ієрархії виникали непорозуміння щодо повного, або часткового припинення діяльності того чи іншого монастиря (храму).

Однак можна припустити, що Україна й надалі розвиватиме обмежувальні стратегії (м'які чи жорсткі, залежно від кількості випадків COVID-19), які дозволять релігійним організаціям

забезпечити безпеку громадян країни загалом та віруючих зокрема. Але залишається одне важливе питання: як лідери релігійних організацій у майбутньому реагуватимуть на рішення органів влади щодо можливого впровадження заходів щодо запобігання та стримування пандемії (у тому числі масових щеплень тощо)? Таким чином, можна припустити, що можуть виникнути протести віруючих проти рішень органів влади на основі релігійних переконань, як це спостерігалось під час карантину «вихідних».

Водночас, ключові аспекти дискусії навколо можливої онлайн-Євхаристії (онлайн-сповідь, онлайн-хрещення в Інтернеті тощо) здебільшого є богословськими або, радше, сакраментальними. Академічне релігієзнавство ставить ряд інших питань:

- Чи можна вирішити проблему релігійної (не)безпеки шляхом запровадження нових форм таїнств?

- Чи можуть онлайн-таїнства повністю замінити реальну присутність віруючих у церкві?

Відповіді на ці питання можуть стати основою як для конструктивних, так і для деструктивних діалогів. Тож, на нашу думку, впроваджуючи нововведення у церковні служби, відповідно до рекомендацій та обмежень, встановлених владою, у тому числі щодо участі в таїнствах, необхідно робити це виважено, пам'ятаючи про індивідуальні особливості віруючих.

Отже, проаналізувавши та визначивши особливості державно-конфесійних взаємин в Україні під час пандемії COVID-19, можна зробити наступні висновки:

Уряд України розробив дві стратегії щодо релігійних організацій у сучасному контексті – обмежувальну та партнерську. Якщо обмежувальна стратегія мала на меті

зменшити зростання випадків COVID-19 в країні, то стратегія партнерства – надати взаємодопомогу в лікуванні інфікованих громадян України.

Релігійні організації опинилися у скрутному становищі: вони застрягли між загрозою повного припинення діяльності та проблемами можливої трансформації своєї діяльності. Це призвело до введення часткових обмежень на відвідування богослужіння, акцентуючи увагу на тому, що релігійні організації не можуть повністю відмовитися від своєї діяльності, оскільки це суперечить їх природі та місії.

Подальша гармонійна взаємодія органів державної влади та релігійних організацій в Україні під час пандемії COVID-19 залежить від багатьох факторів: епідеміологічної ситуації, рішень державної влади щодо функціонування різних спеціальних установ, у тому числі релігійних, підтримки релігійних лідерів владою, ініціативи щодо запобігання поширенню хвороби серед населення України.

РОЗДІЛ IV. РЕЛІГІЙНА БЕЗПЕКА ПІД ЧАС COVID-19: ЗАРУБІЖНІ ТА УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

4.1. Релігійна безпека під час COVID-19: зарубіжний досвід та можливості його використання в Україні

Коронавірусна пандемія, «похитнувши» всі сфери життєдіяльності людини, внесла корективи в міждержавні та міжособистісні стосунки, ввела певні новації в обрядово-культову практику, активізувала релігієзнавчий та богословський дискурс, переформатувала життєдіяльність людства загалом. Під пандемічний вплив попали всі сфери життєдіяльності людини. Як результат – доволі поліваріативна реакція конфесій на відповідні заборони під час коронавірусної пандемії в обрядно-культовій практиці – від розуміння та сприяння органам влади до вияву непокори і свідомого порушення карантинного режиму. У середовищі релігійних течій на кшталт «Аль-Каїди», «Ісламської держави» COVID-19 розглядається навіть як додаткова зброя проти невірних [1].

Пандемія коронавірусу, яка охопили весь світ в кінці 2019 року і триває дотепер, залишається загрозою для населення багатьох держав, у тому числі для країн Європи, докорінно впливаючи і на суспільне, і на особисте життя кожної людини. В цьому контексті наслідки пандемії вплинули на різні сфери суспільства, включаючи релігійні організації, систему державно-конфесійних відносин. Державні органи практично всіх країн вимушені були розробити нову політику щодо релігійних установ, аби запобігти масовим захворюванням серед населення та великій кількості смертей.

У свою чергу, релігійні організації опинилися в ситуації дилеми – або повністю підкоритися владі та припинити функціонування своїх культових споруд, або частково обмежити доступ своїх віруючих до богослужінь таким чином, щоб проти них не застосували санкції та водночас захистити населення від великої кількості захворювань, зберегти його життя та здоров'я. На цій основі релігійна безпека зазнає певного переформатування, формується її своєрідний алгоритм, чинниками якого є, з одного боку, світоглядно-ціннісна криза, яка найбільш виражена в обрядово-культових практиках, а з іншого – значна частина релігійних ієрархів, яка постійно підсилює свій статус богообраності, харизматичності серед адептів організації, вдається до «підживлення» есхатологічних ідей, нових форм релігійності, які культивуються як альтернатива усталеним традиціям державно-конфесійних та міжконфесійних відносин.

Виходячи з цього, стало важливим осмислити досвід державно-конфесійних відносин під час пандемії коронавірусу в Європі, зокрема, виявити особливості взаємозв'язку між релігією та владою у країнах Східної та Західної Європи, виявити ті позитивні аспекти, які необхідно імплементувати в Україні.

На основі моніторингу соціологічних досліджень [3, 124, 128], в тому числі дослідження, проведеного колективом проєкту «Релігійна безпека в Україні в умовах коронавірусної пандемії» [2], можна виокремити дві точки зору щодо впливу світової пандемії на релігійність населення, зокрема, з одного боку, це зростання релігійності, а з іншого – навпаки, зниження рівня релігійності або його незмінюваність. В даному випадку мова йдеться про релігійну безпеку, по-перше, в контексті зміцнення віри як особистої безпеки, по-друге, ролі релігійної віри для безпеки держави та суспільства. Отже, простір релігійної безпеки

поширюється на особисту безпеку людини та національну безпеку суспільства і держави. Так, опитування Pew Research Center, проведене влітку 2020 р. у 14-ти економічно розвинутих країнах світу серед 14 276 осіб засвідчило, що переважна більшість респондентів у різних країнах задекларували як зміцнення особистої віри, так і її роль в житті співвітчизників(США 28% (особиста віра) і 28% (загалом в країні), в Італії – відповідно 15 % і 19 %, у Канаді – 13 % і 16 %, в Австралії – 10 % і 15 %, Великій Британії – 10 % і 14 %, Франції – 10 % і 11 %, Бельгії – 9 % і 13 %, Нідерландах – 7% і 17%, Німеччині – 5 % і 10 %, Японії– 5% і 5% і т.д. [128]. Респонденти 14-и країн, що становить 66%, стверджують, що релігійна віра людей у їхній країні приблизно така ж, як і до пандемії, тоді як 15% зазначають, що віра у їхній країні стала сильнішою, а 8%-слабшою. Також соціологічні дослідження, проведені Д. Мезою, засвідчили, що гіпотеза про зростання релігійності у католицькому середовищі не підтвердилася [124]. В Україні також відстежується незначне підвищення рівня релігійності (1,5-2 %) [3, с.28]. Також проведені дослідження авторами даної монографії засвідчують незначний відсоток підвищення рівня релігійності в порівнянні з допандемічним періодом (3,5-4%) [2]. Також під час коронавірусної пандемії відстежувалися явища нетерпимості, дискримінації щодо релігійних меншин у багатьох країнах світу, власне, цілі релігійні спільноти стали жертвами стигматизації, зазнали утисків та звинувачень у тому, що «привезли COVID-19 до своїх країн» [154].

В багатьох дослідженнях звертається увага на психічний стан віруючих, який аналогічний стану під час релігійних епідемій [136], на тривалі когнітивні порушення, подібні до деменції, тих, хто перехворів на коронавірус (Техаський

Університет в Сан-Антоніо), на чинники запобігання пандемії COVID-19 та її вплив на психологію, навколишнє середовище та економічну перспективу [79], аналізується психологічний вплив коронавірусу на студентів університету та його соціально-економічні детермінанти [87, 99], розкриваються короткострокові та довгострокові наслідки пандемії COVID-19 для психічного здоров'я населення [141, 142], аналізується роль карантинних заходів та соціальне дистанціювання на виникнення депресії, тривоги [83]. Нові дослідження повідомляють, що 60% з 400 осіб, що перехворіли на коронавірус, відчували тривалі когнітивні порушення [108]. Когнітивні проблеми були виявлені у тих, хто відчував легкі та помірні симптоми COVID-19, а також у тих, хто відчував більш важкі симптоми. Кожен третій з тих, хто вижив, відчував важкі когнітивні симптоми, подібні до деменції. Представлені результати експертного опитування психологів-дослідників і психологів-практиків, присвяченого соціально-психологічним аспектам пандемії COVID-19, засвідчили психологічні наслідки пандемії коронавірусу для особистості, міжособистісних відносин і суспільства в цілому [59]. Учасники опитування прогнозують, з одного боку, підвищення значущості сім'ї та дружніх стосунків, а з іншого – зростання стану напруженості, тривоги, а також масової психологічної травматизації, пошуку психотерапевтичних засобів зняття депресії, невпевненості. Часто-густо таким пристанищем стають релігійні психопрактики; іноді вони проявляються доволі екзальтовано, розмаїто мотивуючи інших до кардинальних змін в організаційній, догматичній, культово-обрядовій діяльності. Часто-густо саме релігія виступає як чинник, що пом'якшує межові ситуації людської екзистенції (тяжка хвороба, смерть близьких, фізичні та моральні страждання тощо). Водночас ці

вершини гігантського айсбергу душевного життя посилюються зрушеннями коронокризи, що стрімко змінює історію, зачіпаючи і впливаючи на долю багатьох людей.

Сьогодні спостерігається також доволі неоднозначна ситуація з вакцинацією. Приміром, дослідження, що було проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 21 по 26 травня 2021 року [60] методом інтерв'ю «обличчям до обличчя» за місцем проживання респондентів, засвідчило такі результати. Було опитано 2017 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей за вибіркою, що репрезентує доросле населення за основними соціально-демографічними показниками.

«Порівняно з березнем 2021р. з 51,5% до 43% зменшилася частка респондентів, які відповіли, що не мають наміру робити щеплення від коронавірусу, з 12% до 19% зросла частка тих, хто має намір зробити його в найближчому майбутньому (або вже зробили таке щеплення), з 16% до 19% — частка тих, хто мають намір це зробити, але пізніше, 10% (стільки ж, як і в березні) мають намір це зробити лише тоді, коли це буде потрібно за формальними вимогами (наприклад, для поїздки за кордон).

Чим старші респонденти, тим частіше вони висловлюють відсутність бажання робити щеплення (їх частка зростає від 38% серед тих, кому від 18 до 29 років, до 51% серед тих, кому 60 і більше років).

Серед тих, хто не відмовляється від наміру робити щеплення від COVID-19, 59% готові робити його лише за умови, що воно буде безкоштовним (це більше, ніж у березні, на 7%), 23% з-поміж них готові платити за нього, а ще 6% готові платити за те, щоб вакцинуватися поза чергою. Чим старші респонденти,

тим частіше вони відповідають, що готові вакцинуватися лише безкоштовно (частка таких зростає від 49% серед тих, кому від 18 до 29 років, до 77% серед тих, кому 60 і більше років).

Ті респонденти, які не мають наміру робити щеплення, частіше це мотивують тим, що, на їхню думку, вакцини, які застосовуються в Україні, недостатньо ефективні чи безпечні, але «якоюсь іншою» вакциною вони готові зробити щеплення (таку відповідь дають 31% тих, хто не має наміру робити щеплення). Хоча порівняно з березнем частка тих, хто не довіряє вакцині, зменшилася (тоді вона становила 45% тих, хто відмовлявся від щеплення). 30% з-поміж них мотивують свою відмову тим, що на їхню думку, ризики від вакцинації перевищують ризики від самої хвороби, 15% — тим, що вже перехворіли на коронавірус, 12% мають медичні протипоказання, 7,5% вважають, що імовірність того, що вони захворіють на COVID-19, дуже низька» [60]. Отже, й проблема вакцинації актуалізує питання, пов'язані з релігійною безпекою. Однак варто зазначити, що дане питання є значно ширшим, так як торкається не лише зміни культово-обрядової діяльності в умовах коронавірусної пандемії у багатьох країнах, але й безпосередньо впливає на життя та здоров'я людей.

У рамках дослідження було здійснено моніторинг даної проблеми у семи країнах – Україна, Грузія, Польща, Туреччина, Казахстан, Італія, Греція (таблиця 1).

Для аналізу ми взяли саме ці країни, орієнтуючись на те, що процес релігієгенезу, релігійний простір загалом у кожній окремо взятій країні віддзеркалює проблеми, «больові точки», зони занепокоєння в Україні. Безперечно, коронавірусна пандемія істотно вплинула як на світову конфесійну спільноту загалом, так і релігійну безпеку зокрема. Вона спонукала до переформатування релігійних практик, що обумовлено прямими

обмеженнями культово-обрядової діяльності. В кожній окремій країні ці обмеження мають свою специфіку і залежать від поточної ситуації, від низки контекстуальних факторів, зокрема, взаємозв'язку статусу релігій (церков) та державно-конфесійних відносин (в основі державно-церковних відносин – принцип підтримки церкви державою – Польща, Греція, Грузія; в основі державно-церковних відносин – принцип відокремлення церкви від держави – Україна, Казахстан, Італія; в Туреччині релігія відділена від держави за законом, але фактично є державною); відмінності в можливостях системи охорони здоров'я; соціально-економічні та культурні відмінності. Колективом авторів проєкту «Релігійна безпека в умовах коронавірусної пандемії» було побудовано порівняльну таблицю, в якій, враховуючи нормативні документи, специфіку державно-конфесійних відносин, реакцію державних та релігійних інституцій, виокремлюються критерії та відстежується перебіг пандемії в різних країнах (Україна, Грузія, Польща, Туреччина, Казахстан, Італія, Греція).

Таблиця 1 – Порівняльна таблиця стану релігійної безпеки в Україні, Грузії, Польщі, Туреччині, Казахстані, Італії, Греції

Критерій	Країни						
	Україна	Грузія	Польща	Туреччина	Казахстан	Італія	Греція
Статус релігії в державі	Відсутні офіційні або привілейовані релігії (церкви). У державній політиці надається сприяння у наданні суттєвих переваг одній релігії над іншими.	Привілейований статус релігії (церков). У державній політиці; їм надається сприяння у наданні суттєвих переваг одній релігії над іншими.	Привілейований статус релігії (церков). У державній політиці їм надається сприяння у наданні суттєвих переваг одній релігії над іншими.	Привілейований статус релігії (церков). У державній політиці їм надається сприяння у наданні суттєвих переваг одній релігії над іншими.	Відсутні офіційні або привілейовані релігії (церкви). У державній політиці надається сприяння у наданні суттєвих переваг одній релігії над іншими.	Привілейований статус релігії (церков). У державній політиці; їм надається сприяння у наданні суттєвих переваг одній релігії над іншими.	Офіційний статус релігії (церков). Православна Церква Єллади має державний закріплений Конституцією статус
Проблема релігійної	Закон України	Концепція національної	Конституція Республіки	Конституція Турецької	Закон про релігійну	Закон 124/2017	Конституція Грецької

безпеки в нормативних документах	«Про свободу совісті та релігійні організації » (1991); Закон України «Про національ ну безпеку України» (2018); Стратегія національ ної безпеки України (2020)	безпеки (2012)	Польща (1997)	Республіки (1982)	діяльність та релігійні об'єднання (2011), Закон про національну безпеку (2012)		Республіки(1 975), Закон 3726/2008.
Обмежувальні заходи щодо	• Жорсткі обмежува льні	Обмеження конкретно до діяльності	• Карантинні заходи почали впроваджуват	• Жорсткі обмежувальні заходи по	Обмеження функціонува ння різних	9 березня 2020 року Італія	• Березень 2020 - уряд закрив

діяльності релігійних організацій під час пандемії	заходи по відношенн ю до всіх релігійних організаці й. • Заборона масових святкуван ь головних релігійних свят.	релігійних організацій не було – вони були латентні (обмеження руху громадського транспорту, заборона в'їзду та вийзду з найбільших міст країни, закриття кладовищ).	іся 10–12 березня, закривши школи та університетсь кі класи, офіси та скасувавши масові заходи, і вони були посилені 25 березня, обмежившись несімейними зібраннями; двоє людей та релігійні зібрання до шести та забороняють несуттєві подорожі.	відношенню до всіх релігійних організацій, в т.ч. і мусульманськ их. • Заборон а масових святкувань головних християнськи х та мусульманськ их свят.	громадських закладів та установ, в т.ч. і відвідування релігійних споруд та богослужінь .	продовжила статус і карантину і прийняла більш рішучі заходи для запобігання поширенню інфекції. Ці заходи призупинено всі релігійні загальні обмеження на поїздки, заборона публічних заходів, закриття шкіл і публічних місць, а також призупинення релігійних	магазини (крім продуктових і аптек), театри, музеї, торговельні центри, ресторани. Пізніше було призупинено та роботу готелів • 17 травня – віряни мали змогу відвідувати Божественні Літургії та інші релігійні
--	--	--	--	--	---	---	---

			Постанова про подальші дії від 10 квітня послабила обмеження на публічні зібрання, починаючи з 20 квітня, дозволивши проводити релігійні зібрання та похорони максимум на 50 осіб.				заходів, включаючи похорон і весілля.	служби, дотримуючись особливих правил гігієни.
Реакція релігійних організацій на обмежуваль	ВРЦіРО релігійних організацій ухвалила	Грузинський Патріархат жодних обмежень не вводив і не	Релігійні організації закликали дотримуватися заборон та	Мусульманські християнські лідери закликали	Мусульманські православні лідери країни	20 березня 2020 року Папа Римський Франциск	9 березня 2020 року Священний Синод	

ні заходи під час пандемії	спільне звернення щодо підтримки влади стосовно їх обмежувальних заходів	йшов діалог з владою.	на обмежень, з запровадженнях державною владою.	притримувати ся обмежувальних заходів влади, в т.ч. і щодо відвідування споруд.	закликали дотримувати ся настанов державної влади, в т.ч. і під час великих релігійних свят (Великдень, Курбан-байрам тощо)	оголосив про запуск Ватиканської Комісії з питань COVID-19, яка працюватиме під керівництвом Дикастерії на службі інтегрального людського розвитку, щоб подумати про можливі шляхи вирішення проблем, які принесє пандемія	Грецької Церкви, опублікував енцикліку, заявивши, що Святе Причастя ні в якому разі не може бути способом передачі хвороб. Рішення Синоду викликало суперечки.
• У закликала мінімізувати відвідування храмів на час локдауну	• УП					•	Позиція Синоду викликала критику з боку

	Ц та УПЩ КП жодних обмежень не вводила					COVID-19. - Папа Франциск попросив Церкву вітати та надавати притулок бездомним на тлі пандемії. 6 квітня 2020 року Франциск пожертвував 750 000 доларів США країнам для боротьби з пандемією COVID-19.	опозиційної партії «Сиріза», колишній прем'єр - міністр Алексіс Ципрас критикував ієрархію, як і колишній міністр охорони здоров'я Павлос Полакис. Деякі відомі грецькі лікарі публічно підтримували продовження
--	--	--	--	--	--	---	---

сповідування Святого Причастя, викликавши критику з боку Грецької асоціації лікарів- госпіталів. • 1 квітня Постійний Синод Грецької Церкви опублікував заяву, у якій закликав віруючих дотримувати ся урядових						
--	--	--	--	--	--	--

							санітарних правил та утримуватис я від відвідування богослужінь у церквах; він також знову підтвердив свою позицію щодо Святого Причастя.
Чи припинялис ь богослужінн я під час пандемії?	+	Ні	+	+	+	+	Ні
Зміна форм	+	Ні	+	+	+	+	Ні

	хода і т д).							Корфу місцевий православни й єпископ, який виступав проти заходів уряду щодо припинення поширення коронавірусу , запросив місцевого мера та громадян взяти участь у службі за зачиненими дверима.
--	--------------	--	--	--	--	--	--	---

Таблиця розроблена авторами дослідження на основі джерел

[19,20,29,47,48,49,58,66,67,90,92,93,96,102,112,113,116,117,123,129,130,138,139,149,152,156,157,158,
159,160,161,162,163].

Як бачимо, під час коронавірусної пандемії в різних країнах палітра проблем релігійної безпеки доволі варіативна. Так, наприклад, в Італії були змінені форми релігійних практик, і в результаті багато церков транслювали Месу за допомогою онлайн-трансляцій, радіо та телебачення. Навіть церковні похорони не могли бути проведені з огляду на всенаціональний локдаун. У деяких північних містах у влади виникали проблеми щодо зберігання великої кількості трун, а церкви пропонували свою допомогу. У містах Серіате та Бергамо італійська армія добровільно перевезла частину цих трун з церков та моргів на кладовища та крематорії в інші провінції.

Порівняльний стан релігійної безпеки в умовах коронавірусної пандемії засвідчив, що релігійні організації стають дуже потужним чинником сприйняття між віруючими; зазвичай ця ситуація зовсім інша, аніж серед інших простих громадян. Ситуація цілком зрозуміла, так як релігійні організації в кризовій ситуації боротьби з коронавірусом змогли пожертвувати найважливішим – реальною обрядово-культовою діяльністю, яка є основою життя віруючих у всіх конфесіях та релігіях. Обрядово-культурна діяльність, слугуючи інтегруючим чинником та переформатовуючись у віртуальний простір, втратила свою реальну спільнотність. Для більшості вірян ця зміна релігійних практик стала випробуванням стійкості віри. Люди, які не відвідують церкви та мечеті, також позбавлені пожертвувань. Хоча в багатьох церквах, конфесіях шириться практика здійснення пожертвувань через Інтернет, через інші доступні засоби. Врешті-решт її можна здійснювати, не виходячи з дому, на веб-сайті будь-якого релігійного об'єднання. Загалом, представники різних конфесій запроваджували різні заходи, що рекомендувалися національною владою. Тому й питання про

ставлення до зміни форм релігійних практик, до проблеми переформатування богослужінь та культово-обрядової діяльності стало своєрідним випробуванням для «традиції» у різних країнах – наскільки вона має здатність до модернізації, до певних викликів у релігійній царині.

Причому, державно-конфесійні відносини в західноєвропейських країнах не завжди були гармонійними. Ми можемо констатувати наявність як неявних, так і явних протестів проти обмежувальних заходів влади тієї чи іншої країни щодо функціонування певної релігійної діяльності. Водночас слід підкреслити, що протести та конфлікти, в основному, відбувалися серед представників середнього духовенства та мирян; натомість вищі чини духовенства публічно заявляли про нагальну необхідність дотримання всіх обмежень карантину.

Безперечно, значна просвітницька та психотерапевтична роль під час коронавірусної пандемії належить релігійним лідерам. Вони надавали душпастирську та духовну підтримку, перш за все, звертали увагу на найбільш вразливі групи населення. «Релігійні лідери та релігійні організації можуть зміцнювати свої громади та боротися з самоізоляцією, регулярно перевіряючи окремих членів, бажано по телефону. Це особливо важливо для людей, які можуть проживати самотньо, літніх людей, інвалідів або інших уразливих. Вони можуть гарантувати, що списки контактів спільноти оновлені та доступні для їхніх учасників. Організації можуть створювати «дерева дзвінків», у яких окремі члени добровільно телефонують кільком іншим членам регулярно, щоб перевірити їхнє самопочуття. По можливості слід уникати особистих відвідувань і, якщо це необхідно, застосовувати відповідне фізичне дистанціювання та інші профілактичні заходи. Крім того, релігійних лідерів

заохочують запобігати розлученню сімей і пропагувати варіанти сімейного догляду в ситуаціях, коли діти відокремлені від своїх сімей» [134].

Водночас ми можемо відстежити деякі конфронтації та конфлікти (приховані або явні) у багатьох країнах. Хоча і є відмінності в основі цих конфліктів: якщо в деяких країнах чинники протестних настроїв асоціювалися з проблемою обмеження свободи здійснення релігійних практик, то в інших країнах конфлікти набували масових акцій соціально-економічного характеру.

Привертає увагу те, що нормативно-правовими актами України, Грузії у різний час було визначено подібні пріоритетні сфери національної безпеки, які, по-перше, є найбільш чутливими до загроз, а, по-друге, визначальними у діяльності органів державної влади. Однак аналіз цих документів засвідчив, що увага в них фокусується, у першу чергу, на безпеці суспільства і держави, тоді як особа та громадянин є лише формальними об'єктами національної безпеки. Що стосується місця релігії у системах національної безпеки означених країн, то варто зазначити, що протягом тривалого часу релігійний фактор здебільшого залишався на узбіччі їх національних інтересів.

Можна зробити висновок, що у традиційно православних країн Східної Європи, а саме Греції та України, домінувала думка про необхідність збереження традицій та незмінності богослужінь. Зокрема, в цих країнах виникла дискусія щодо форми та типу участі в Євхаристії. У березні 2020 року Постійний Священний Синод Грецької Церкви, обговоривши епідемію коронавірусу, видав енцикліку, яка була надіслана єпархіям Грецької Церкви. В ній заявлялося, що Свята Євхаристія аж ніяк не може бути способом передачі хвороб, Постійний

Синод вирішив і надалі здійснювати Святу Євхаристію. Водночас і в Україні виникла дискусія про можливу трансформацію форми таїнств. Також священство УПЦ часто ігнорувало карантинні заходи, особливо у великих монастирях.

На нашу думку, якщо впроваджуються нововведення у здійсненні богослужіння відповідно до рекомендацій та обмежень, введених владою, включаючи ті, що стосуються участі у таїнствах, необхідно бути дуже обережним, толерантним, враховуючи психологію віруючих. Адже максимально обмежуючи їх свободу з метою збереження здоров'я, можна лише підсилити суперечності, посіяти ворожнечу, спровокувати недовіру, образу релігійних почуттів. Отже, головне завдання – не скільки впровадження нових форм таїнств, стільки убезпечення від потенційних релігійних конфліктів, які можуть виникнути в залежності від того, яке радикальне рішення може бути прийняте чи відхилене. Отже, процес модернізації ритуальних практик для деяких церков є болючим через жорсткість ритуальної традиції, низьку якість освіти духовенства, пріоритет обрядів над цінностями. Тому здійснення культово-обрядових практик у віртуальному просторі ставить нові виклики традиційним релігіям, священний простір яких є невід'ємною частиною їх організаційної, догматичної діяльності.

4.2 Релігійна безпека в контексті соціологічних досліджень в Україні

Коронавірусна пандемія кардинально змінила функціонування інституту релігії на території практично всіх

країн світу, де були підтверджені випадки захворювання коронавірусом. Не є винятком у цьому плані і Україна. Особливо важливим тут відзначити процес трансформація релігійних практик, як на інституційному рівні, так і на особистісному. Відповідно, потреба в описі, аналізі та систематизації функціонування релігійних організацій під час пандемії, спричиняє наукові проблеми, що відповідають загальній ситуації сучасних досліджень в соціології релігії останніх десятиліть. Накопичення емпіричних галузевих досліджень детермінують потребу в узагальненні їх. Зрештою, процес появи нових релігійних форм та тенденції їх розвитку вимагають ретельного соціологічного теоретичного аналізу не лише з точки зору врахування соціокультурних реалій та опису характеристик сучасної релігії, а й і встановлення абсолютно нової форми взаємодії між релігією та іншими сферами життя сучасного соціуму.

Передусім, слід відзначити, що з метою уникнення стрімкого розповсюдження пандемії COVID-19 на території України навесні 2020 р. було запроваджено жорсткий карантин. Втім, цей карантин триває і досі, хоча і в певні періоди набував різного характеру. Відповідно, на нашу думку, якщо говорити про емпіричні дані, то важливими для нас є результати таких трьох соціологічних досліджень:

- 1) Центру Разумкова [52].
- 2) Дослідницького центру Info Sapiens [15].
- 3) Кафедри релігієзнавства філософського факультету КНУ імені Тараса Шевченка [2].

Відмінність останнього полягає в тому, що воно було здійснено в середині 2021 р., тоді як перші два у другій половині 2020 р. Тому саме такий комплекс емпіричних даних і дозволить

більш ґрунтовно розкрити динаміку функціонування релігійної безпеки в умовах коронавірусної пандемії в Україні.

Разом з тим, поряд із позитивним впливом заходів карантину на стримування та запобігання масового захворювання COVID-19, були й негативні моменти, які, передусім, були пов'язані з певними обмеженнями для населення країни. До таких обмежень прав можна зарахувати наступні:

- (1) обмеження права на повагу до приватного життя;
- (2) обмеження права на свободу (примусове поміщення громадян в обсервації);
- (3) права громадян на свободу пересування (заборона переміщуватися через державний кордон, скасування транспортного сполучення);
- (4) обмеження права на свободу мирних зібрань (заборона збиратися більш ніж певна кількість осіб);
- (5) обмеження права на освіту (заборона відвідувати освітні заклади);
- (6) обмеження права доступу до медичних послуг (тимчасове припинення проведення планових заходів з госпіталізації та операцій, окрім невідкладних);
- (7) обмеження права на свободу релігії (заборона проведення релігійних заходів).

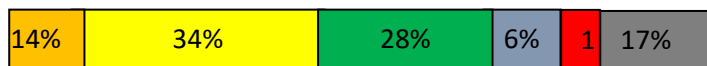
Так як владою були введені заходи, які обмежували свободу віруючих, відстежимо хоча б у загальних рисах, як змінювалися уподобання респондентів щодо ставлення до проблеми свободи совісті та оцінки громадянами ставлення держави і влади до Церков в Україні. «1. Упродовж періоду моніторингу більшість громадян постійно висловлювали впевненість у тому, що в Україні забезпечена свобода совісті. У 2020р. з тезою про те, що «в Україні існує повна свобода совісті і рівність віросповідань

перед законом» погодилися 71% опитаних: від 85% жителів Заходу до 56% – Сходу; за ознакою церковно-конфесійної належності: від 82% вірних ПЦУ до 47% (відносна більшість) тих, хто не відносить себе до жодної релігії. Примітно, що від 2000р. на Заході частка тих, хто підтримує цю тезу стало збільшувалася, в Центрі упродовж цього часу відповідний показник коливався в діапазоні 66-71% (у 2020р. – 69%), а на Півдні і Сході він зазнавав значних коливань (періоди зростання цього показника змінювалися періодами зниження). Відчутних коливань зазнало також число опитаних, які підтримали тезу про те, що «релігійні організації і церкви занадто зловживають наданими їм правами і свободами»: так, у 2000р. з нею погодилися 38% респондентів, у 2019р. показник склав 48%, а наразі повернувся до попередні значень і становить 38%: від 33% і 34% на Заході і Сході, відповідно, до 44% і 40% у Центрі та на Півдні, відповідно. Підтримка тези «свобода совісті і рівність віросповідань перед законом декларується, але не здійснюється» виразно залежить від конфесійноцерковної визначеності респондентів: так, її підтримали 47% вірних УПЦ(МП) – і лише 30% вірян УГКЦ. 2. Упродовж періоду моніторингу змінилися оцінки громадянами ставлення держави і влади до Церков в Україні. Підтримка тези про те, що «влада ставиться однаково до всіх релігійних організацій в Україні» знизилася з 29% у 2010р. до 21% на цей час: від 25% на Заході до 14% на Сході; від 27% вірних ПЦУ до 12% тих, хто не відносить себе до жодної релігії. Натомість збільшилося число тих, хто не може визначитися в цьому питанні: з 35% у 2000р. до 42% у 2020р. Сукупна частка тих, хто вважає, що «є церкви, до яких влада ставиться краще, ніж до інших» та «влада вивищує одну Церкву на противагу іншим», у 2010р. становила 36%. У 2013р. вона зросла до 49% і

50, відповідно, у 2019-2020рр. спостерігалось зниження цього показника, який у 2020р. становив 38%. На питання «Чи змінилося ставлення влади до Церков після виборів 2019р.?» відносна більшість (36%) опитаних відповіли негативно: від 38-41% опитаних на Заході, у Центрі та на Півдні до 28% на Сході. Зміну ставлення влади на «більш нейтральне» відзначили 26% опитаних, а на «більш прихильне до однієї із Церков» – лише 8% (як і у 2019р.)» [52].

Звичайно, обмежувальні заходи спричинили зменшення кількості людей, які користувалися громадським транспортом, а також брали участь у релігійних відправах. Водночас, стрімкого збільшення набуло відвідування магазинів. Можемо наочно це продемонструвати таким чином [15, с.13]:

Ходжу в магазини,
на ринки

- Відвідую родичів
та друзів

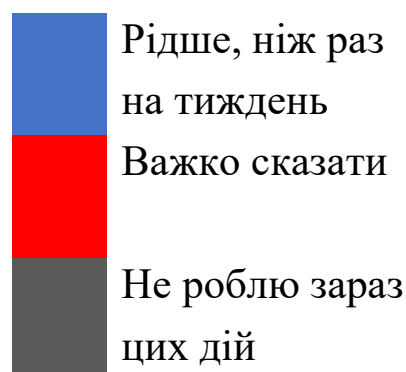
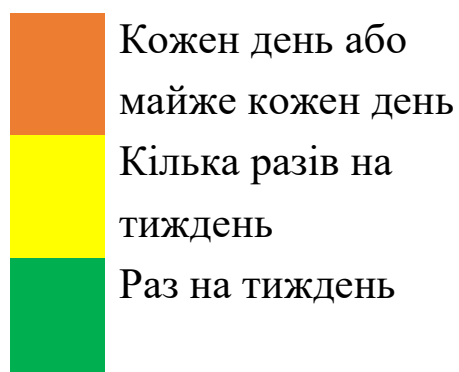

- Користуюсь

- громадським транспортом

- Відвідую релігійні
організації

Відповідно, вищенаведені соціологічні дані свідчать про те, що люди під час локдауну зводили до мінімуму користування громадським транспортом, так само як і відвідування богослужінь. З одного боку, можемо говорити, що така спільність показників обумовлена відсутністю роботи транспорту по всій території України і водночас трансляцією богослужінь основних релігійних конфесій на телебаченні, або ж в мережі Інтернет, зокрема на Fb-сторінках релігійних організацій. З іншого боку, ці соціологічні дані свідчать про те, що головним для населення країни є забезпечення товарами першої необхідності, а також можливість приділення уваги і турботи своїм рідним і друзям.

Звичні та традиційні навіть для сегменту неактивних членів релігійних спільнот форми релігійного життя зазнають вимушеної ревізії, формати й способи комунікації як між членами певної релігійної громади, так і її представників з представниками інших спільнот, неминуче змінюються. Зокрема, ми можемо переконатись, що потреба у соціальному дистанціюванні та впровадженні богослужінь в Інтернеті ініціювала дискусію, яка може вплинути на майбутнє культово-обрядових практик релігійних організацій в Україні. Загалом, найбільш суперечливим моментом християнських церков було прийняття таїнств Сповіді та Причастя під час пандемії. Онлайн богослужіння ставить нові виклики для традиційних релігій, священний простір молитовного дому є невід'ємною частиною релігійної практики [115, с.57]. Поряд з активними суперечливими процесами трансформації всередині релігії, також можна виділити і два основні, особливо актуальні для нашої країни антиподні вектори її соціальних резонансів у світі «на карантині»:

1) гостра критика представників релігійних спільнот за відновлення зібрань, що подекуди спричиняють спалахи епідемії серед членів громади з подальшими закликами заборон, стягнень тощо;

2) констатація збільшення інтересу та потреби в релігійній сатисфакції серед населення, емоційно виснаженого постійним станом тривожності за майбутнє, страхом за власне життя й добробут; розуміння соціальної спроможності релігійних спільнот і їхніх лідерів впливати на норми поведінки своїх adeptів часом продуктивніше й дієвіше, ніж «працюють» рішення, постанови й заклики урядових чи інших адміністративних структур.

Така виразна діалектичність внутрішнього та зовнішнього облаштування релігійності в умовах COVID-19 мотивує дослідників цілеспрямовано вдаватися до аналізу комплексу чинників взаємовпливу між релігією як світоглядним та соціальним феноменом і пандемією COVID-19 як не тільки соціальним, а й ціннісно-світоглядним викликом [13, с.58].

Відповідно, вищенаведені показники також засвідчують те, що респонденти, якщо і відвідували культові споруди і богослужіння, то лише за умови дотримання карантинних вимог. Це можна і бачити і відповідно до соціологічного дослідження [15, с.25], яке було покликано з'ясувати з яким із наведених тверджень були більше згодні респонденти (% опитаних). Зокрема, храми і молитовні будинки під час коронавірусної пандемії мають функціонувати тільки з обмеженнями та суворим дотриманням усіх санітарних правил – 45%; під час коронавірусної пандемії храми і молитовні будинки не повинні відчинятися, бо це небезпечно – 36%; під час пандемії храми і молитовні будинки мають бути відчинені, щоб люди могли

молитися за здоров'я своє та інших – 11,8%; складно відповісти – 7,1%.

З вищезазначених даних можемо впевнитися в тому, що релігійні переконання – це те, як релігійні погляди людини позначаються на її поведінці та думках, включаючи як морально-етичний, так і повсякденний смисложиттєвий вибір. Однак не важко помітити, що навіть віруючі люди, часто представники однієї церкви чи однієї конфесії роблять його по-різному ще й тому, що сама релігійність у них різна.

Також ці дані свідчать про те, що десекуляризація українського суспільства, як така, в порівнянні з радянським періодом очевидна. Релігійність охоплює переважну більшість населення, мережа релігійних громад постійно зростає, старі церкви відновлюються, будуються нові церкви, релігійні діячі стали досить помітними в інформаційному полі, релігійні організації та об'єднання висловлюють свою позицію з найважливіших громадських питань і направляють свої рекомендації уряду.

Водночас в Україні релігійність більшості віруючих залишається поверхневою, переважно ритуальною та магічною; релігійні громади функціонують як соціальні спільноти лише в обмеженій мірі; соціально-політичне бачення віруючих мало або взагалі не пов'язане з їхніми переконаннями; можливості впливу релігійних діячів на соціальні процеси у випадках, коли такий напрямок такого впливу не збігається з уже сформованими в суспільстві ідеями та бажаннями, залишаються досить обмеженими [132, с.121].

Не заглиблюючись в типологію релігійності, варто відзначити, що релігійність, в тому числі і в контексті такої ситуації як COVID-19, слід аналізувати на двох рівнях:

декларативному та фактичному, реальному. В українській соціології вже багато років поспіль проводяться соціологічні дослідження щодо релігійних уподобань людей. Використовують цей всеосяжний показник для оцінки як релігійної поведінки, так і релігійного знання, участі у релігійних заходах та різноманітних практиках. Також вивчаються і інші показники, зокрема, глибина релігійних вірувань: віра в релігійні заяви, наголос на віруваннях, участь у релігійних зборах (богослужіннях), особисті молитви та фінансова підтримка церкви.

Виходячи з оцінок глибини релігійності, виділяють два принципово різні типи релігійності:

- масові вірування;
- церковні вірування.

Згідно з дослідженнями, крім протестантів, до другої категорії належить близько третини віруючих традиційних церков, релігійність яких відповідає існуючим релігійним стандартам ортодоксального наслідування. Більшість з цих стандартів слід віднести до повсякденних практик традиційної релігійної поведінки, які потребують окремого вивчення в контексті тих чи інших поведінкових вибірок. І хоча в просторі соціології релігії існують вже чимало концептів, які намагаються пояснити деталі взаємодії релігійності з полем культури та цінностей, слід зазначити, що соціальний та культурний механізм трансформації релігійних переконань є загалом новим для вітчизняних соціологічних теорій з огляду на унікальну соціальну ситуацію в сучасній Україні.

Ця унікальність простежується у відповідях на вищезазначені питання за географічними регіонами нашої країни [58, с.25]:

	Захід	Центр	Південь	Схід
Храми і молитовні будинки під час коронавірусної пандемії мають функціонувати тільки з обмеженнями та суворим дотриманням усіх санітарних правил	59,9	50,5	27,9	1,3
Під час коронавірусної пандемії храми і молитовні будинки не повинні відчинятися, бо це небезпечно	20,7	29,1	62,9	8,1
Під час пандемії храми і молитовні будинки мають бути відчинені, щоб люди могли молитися за здоров'я своє та інших	15,2	11,8	4,2	2,1
Важко відповісти	4,2	8,6	5,0	8,5

Ми можемо бачити, що в національному масштабі більшість респондентів схильні до думки, щоб місця відправлення культу були відкриті, але, звичайно, за умови, що люди мають захисну маску та дотримуються соціальної дистанції. Водночас можна зазначити, що Південь та Схід України є регіонально більш обережними, тоді як Захід та Центр висловились за ліберальне ставлення до функціонування релігійних організацій.

Чому така строкатість у регіональному аспекті? Це зумовлено двома причинами: історичною та сучасною.

По-перше, якщо мова йде про історичну причину, то довгий час Україна була об'єктом посягань сусідніх держав з різним політичним та релігійним ландшафтом через вигідне географічне

положення та природні ресурси. На думку вітчизняного релігієзнавця П. Яроцького, вона була політично захоплена зі Сходу, Заходу та Півдня, тоді як українська церква була затиснута між різними релігійними центрами – Константинопольським та Московським патріархатами, Римською та Варшавською куріями [68, с.130].

Через це в новій історії України можна було спостерігати досить неоднозначну державно-конфесійну політику (далі -ДКП). Зокрема, в цьому контексті науковці виділяють чотири етапи:

1) модель повного включення церкви до державних структур (синодальний період православної церкви в Україні);

2) модель за часів державного будівництва в 1917–1919 рр. («особливий» політико-правовий статус церкви в умовах еволюції форм суспільного устрою);

3) радянська модель (законодавче відокремлення церкви від держави, сприйняття церкви як політичного опонента, атеїзм, офіційне проголошення свободи совісті);

4) сучасна модель ДКП (конституційне відокремлення церкви від держави та школи від церкви; рівність усіх релігійних організацій перед законом; невизнання державою будь-якої релігії як обов'язкової; невтручання держави у діяльність релігійних організацій; державний захист прав та інтересів релігійних громад).

Якщо ж говорити про сучасний аспект, то, по-перше, як відзначає вітчизняний науковець В. Шаправський, система ДКП, що панує в Україні (а також деяких інших пострадянських країнах, таких як Молдова чи Білорусь), ідентифікується як какофонічна (від лат. поганий звук). Тобто лояльність до тієї чи іншої церкви змінюється здебільшого залежно від глави держави та політичних партій при владі [65, с.184].

Водночас складність нинішнього стану обумовлена і наявністю двох потужних православних церков в Україні, які мають пряме відношення або до Константинопольського чи Московського Патріархату та кожна з яких проголошує себе єдино вірною/канонічною. Через це, публічні/політичні рішення, які пов'язані з функціонуванням релігійних організацій, є, здебільшого, туманними та викликають стійку невизначеність. У зв'язку з цим владі необхідно виважено ставитися до запровадження деяких державних норм, що обмежують діяльність релігійних організацій на підставі як справедливості, так і ефективної політики. Необхідно віднайти баланс між мінімізацією релігійних конфліктів та повагою релігійних прав і свобод, в т.ч. і під час таких кризових ситуацій, як COVID-19.

Водночас слід зауважити і про наслідки, які може викликати дисбаланс взаємовідносин між релігією та владою. Як приклад, коли в липні 2020 р. Міністр охорони здоров'я М. Степанов головною причиною збільшення випадків захворюваності на COVID-19 у Західній Україні назвав відвідування богослужінь у храмах, Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій (ВРЦіРО) заявила, що подібні звинувачення є некоректними, а «церкви і релігійні організації в цілому вживають необхідних заходів щодо безпечного проведення богослужінь, інших релігійних заходів і своєї соціальної діяльності. У кінцевому підсумку до безпосередніх конфліктів не дійшло, Уряд та церкви пішли на взаємні поступки, проте Уряду стає складно не зважати на релігійні суб'єкти, а розходження між світськими вимогами та релігійними поглядами на світ у майбутньому можуть зростати» [100, с. 153].

З огляду на багатоконфесійність нашої країни, теоретично можуть виникати загрози від взаємодії інших, не лише між ПЦУ

та УПЦ, релігійних організацій і груп. Можливі конфлікти між православними церквами та греко-католицькою й римо-католицькою церквами, між православними та протестантськими й православними та харизматичними релігійними організаціями, між православними та мусульманами, між різними протестантськими церквами. Певні ризики пов'язані з можливістю використання міжрелігійних відносин іншими державами, які мають свої інтереси в Україні (Російською Федерацією, США, Польщею, Туреччиною). Проте всі ці ризики є, скоріше, теоретичними, і якщо й реалізовуватимуться, то навіть не на мезо-, а на мікрорівні.

Якщо ж говорити про конфесійну картину ключових релігійних організацій в Україні по відношенню до карантинних обмежень, то наочно це можемо побачити в наступній схемі [58, с.25].

	КОНФЕСІЙНА ПРИНАЛЕЖНІСТЬ				
	ПЦУ	УПЦ	Люди, які ідентифікують себе православними	УГКЦ	Люди, які ідентифікують себе християнами
Так, я відвідую так само, як і до карантину	8,2	11,1	3,9	2,6	5,6
Так, я відвідую, але значно менше	20,9	35,3	18,2	35,6	9,0
Ні, я не відвідую	70,9	53,2	77,3	61,8	85,4
Складно відповісти	0,0	0,5	0,5	0,0	0,0

Втім, дана ситуація через рік кардинально не змінилася. Підтвердженням цьому слугувало проведення власного соціологічного дослідження «Релігійна безпека в умовах коронавірусної пандемії»

(https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSeKAGPItSHovOaXvP1SpR5Nl3FwkGVo97yHXuqJsRIRNt_45Q/viewform?usp=sf_link)

[2], яке відбувалося відповідно до технічного завдання наукової теми «Релігійна безпека в Україні в умовах коронавірусної пандемії» колективом науковців кафедри релігієзнавства філософського факультету КНУ імені Тараса Шевченка. Воно було покликане дослідити ставлення респондентів до питання релігійної безпеки під час коронавірусної пандемії, до впровадження нових форм культово-обрядової діяльності. При цьому потрібно було визначити ефективність заходів органів державної влади з метою знайти шляхи покращення ситуації в царині релігійної безпеки як складової національної безпеки України

Дослідження проводилося з 9 червня по 23 липня 2021 року в онлайн-режимі за місцем проживання респондентів. Було опитано 1121 респондент віком від 18 років у всіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей за вибіркою, що репрезентує доросле населення за основними соціально-демографічними показниками.

Дане опитування є амбівалентним – фундаментальним і прикладним. Воно є таким, так як фундаментальні дослідження спрямовані на виявлення та аналіз соціальних тенденцій, закономірностей розвитку і пов'язані, зазвичай, з вирішенням складних проблем суспільства та його масштабних складових частин, а прикладні дослідження використовують для вивчення

шляхів, форм та засобів вдосконалення діяльності конкретних соціальних об'єктів.

Загалом, було сформульовано 15 питань, одне з яких – відкрите. Відповідно, в цьому соціологічному дослідженні були запропоновані як загальні, так і спеціальні питання. До загальних питань можемо віднести такі як стать, вік, освіта, регіон України, приналежність до тих чи інших релігійних переконань.

В свою чергу, спеціальні питання стосувалися як оцінки діяльності органів державної влади по відношенню до релігійних організацій, так і реакції останніх на ухвали і рішення перших. Важливо відзначити, що при складанні питань для цього опитування, науковці проєкту опиралися на тенденції, які були притаманні українському релігійному простору.

Зокрема, якщо в більшості країн Європи питання онлайн-тайнств було не на часі і взагалі не піднімалося, то в Україні (поряд з Грецією) воно вилилося в гостру дискусію навіть не скільки між представниками різних православних юрисдикцій, стільки в середині Православної Церкви України.

Також слід підкреслити, що в дослідженні аналізуються події, які не лише відбулися, а й автори розкривають їх перспективні можливості. Зокрема, це стосується можливого збільшенню вірян в Україні внаслідок такої складної та непересічної ситуації у світі загалом, та в нашій державі зокрема.

Що стосується відкритого питання, то включення його в анкету мало на меті те, щоб зрозуміти думки щодо державної політики у сфері релігійної безпеки в таких надскладних умовах, які склалися внаслідок COVID-19.

Пандемія коронавірусу активізувала зміни відносин влади з релігійними організаціями не лише у всьому світі, але й в

Україні. А саме тому вона постає не лише як певна загроза, але й як виклик.

«Переважна більшість українців (73%) продовжують вважати себе православними. Ще 9% вважають себе греко-католиками, а 7% – атеїстами. Інші варіанти відповідей обрали менше респондентів. Серед тих, хто вважає себе православними, більшість – 58% – вважають себе належними до Православної Церкви України. Цей показник зріс порівняно з червнем 2020 року з 48% до 58%. Вважають себе належними до Української Православної Церкви Московського Патріархату 25% (проти 21.5% у червні 2020 року). Крім цього, 12% таких респондентів вважають себе просто православними, без конкретизації Патріархату (проти 23% у червні 2020 року)»[55].

Сьогодні особливо важливими стають результати відповідей в контексті соціологічного дослідження стосовно думки громадян України щодо їх сприйняття нових форм культово-обрядових практик (онлайн-богослужіння) та з'ясування громадської думки щодо обмеження прав та свобод в умовах коронавірусної пандемії. Зважаючи на те, що кількість учасників опитування становило 1121 особа з усіх регіонів України, результати такі (% респондентів). Більшість респондентів (69,10%) переконані (Рисунок 1), що в Україні релігійні організації під час коронавірусної пандемії можуть виконувати свою культово-обрядову діяльність в залежності від локальної епідемічної ситуації, значний відсоток респондентів (20,40%) вважають, що всі релігійні інституції повинні бути відкриті, однак при цьому дотримуватися рекомендацій Міністерства охорони здоров'я (МОЗ). Натомість 10,50% респондентів налаштовані більш рішуче – вони загалом негативно відносяться до відкритих

Церков. На їх думку, релігійні організації під час коронавірусної пандемії загалом не повинні функціонувати.

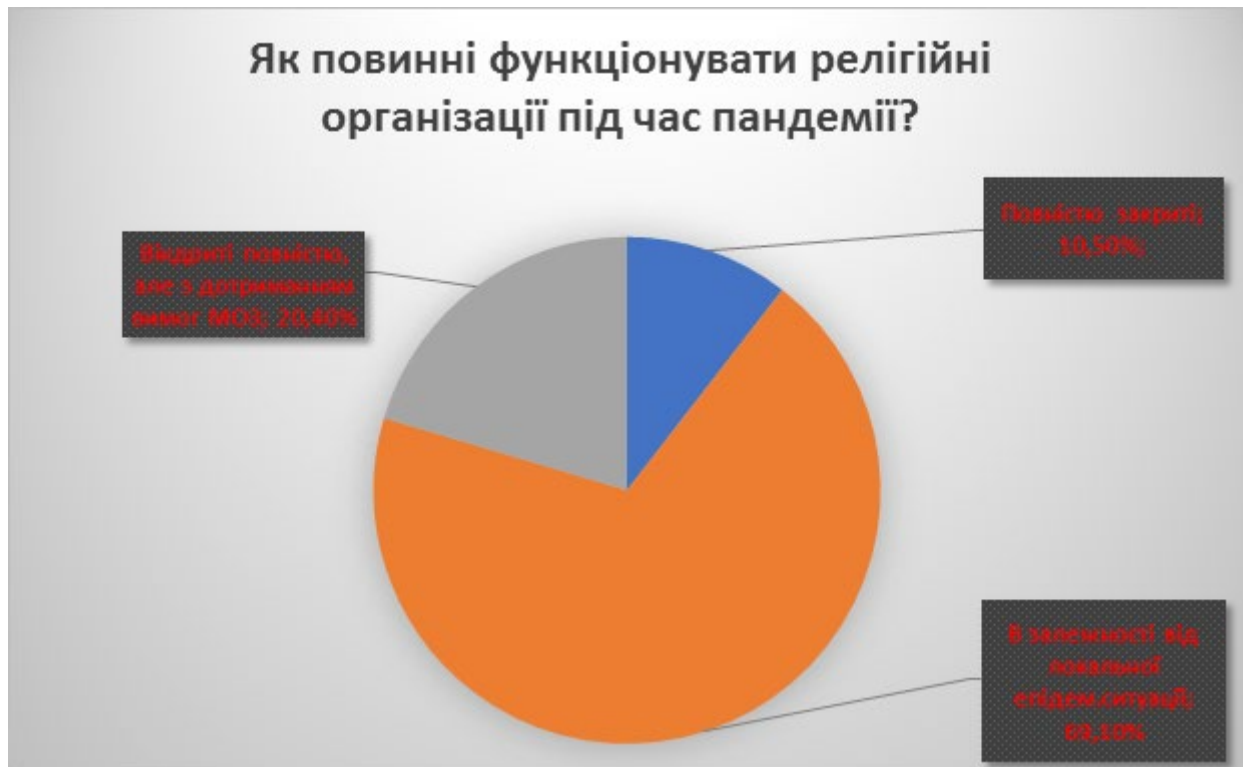

Рисунок 1 – Як повинні функціонувати релігійні організації під час епідемії?

Щодо питання ставлення до релігійної безпеки (Рисунок 2), то в залежності від вікової категорії думки респондентів розподілилися таким чином: з вікової категорія 18-35 років 70% позитивно сприймають дану проблему, а 30% своє ставлення релігійної безпеки висловили як загалом байдуже. Вікова категорія – 35-59 років, відповідно 20% і 30%. Натомість респонденти за 60 років і більше відповідно – 40% і 10%.

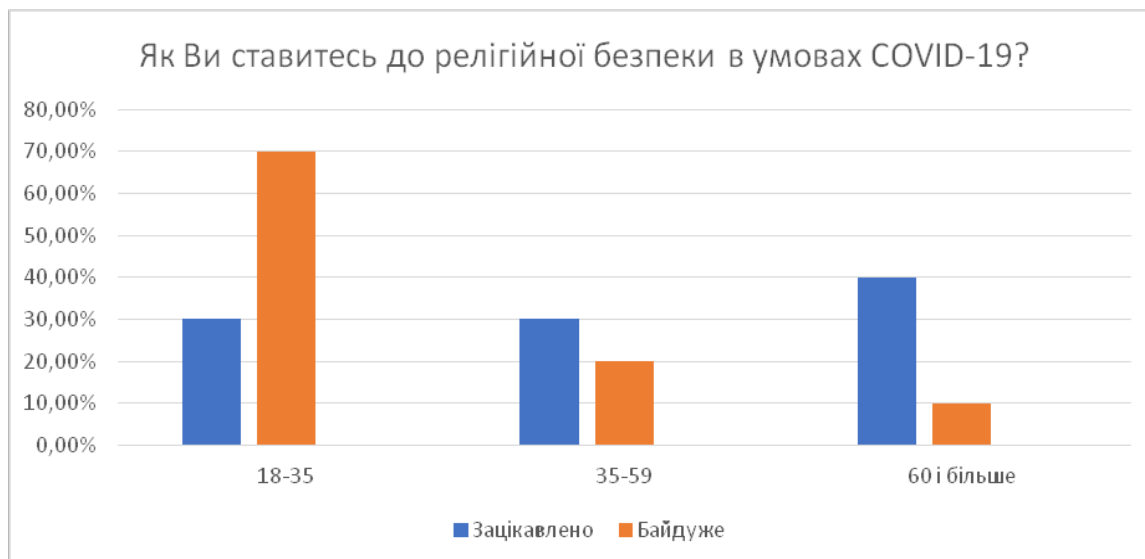

Рисунок 2 – Як Ви ставитесь до релігійної безпеки в умовах COVID-19?

Щодо особливостей сприйняття релігійної (не-)безпеки в Україні в умовах коронавірусної пандемії різними віковими групами, то ми маємо таку картину (Таблиця 2).

Таблиця 2 – З’ясування сутності та особливостей сприйняття різними віковими групами релігійної (не-)безпеки в умовах коронокризи

Вікова група /тип сприйняття	Зацікавлено	Байдуже
18-35 рр.	В цій віковій групі лише третина респондентів цікавилася тими питаннями, які стосуються релігійної безпеки (онлайн-богослужіння, онлайн-таїнства, ставлення до вакцинації тощо) в умовах коронавірусної пандемії в контексті діяльності та функціонування тих чи інших релігійних конфесій на території України	В даній віковій групі можна було спостерігати те, що лише понад 2/3 опитаних ставились до даного питання байдуже. На наш погляд, така цифра доводить, що молодь не так активно залучена в діяльність релігійних громад зокрема та релігійних організацій загалом.
35-59 рр.	Респонденти середнього віку виявилися як не надто зацікавленими, так і не надто байдужими. Тому, і виявилось, що майже 40% опитаних були саме зацікавлені. Це пояснюється тим, що дана вікова група, хоча і не є переважною більшістю надто релігійною, втім ця група більше хвилюється за своє здоров'я і близьких людей.	Водночас, ця вікова група фактично так само відреагувала і щодо байдужого ставлення до даної проблеми. Це може бути пов'язано з тим, що люди середнього віку здебільшого зайняті кар'єрним ростом, а не стільки мають активну релігійну самоідентичність.
60 р. і більше	Саме ця вікова група виявилася найбільш зацікавленою щодо досліджуваного питання, оскільки вона, по-перше, була найбільш уразливою на дану хворобу, а, по-друге, саме в цій віковій групі спостерігається найбільша кількість віруючих в Україні	Люди літнього віку найменш були байдужі до питання COVID-19 загалом, і щодо релігійної (не)безпеки під час її, зокрема.

На питання (Рисунок 3) «Як релігійні організації мають реагувати на епідеміологічну ситуацію?» переважна більшість респондентів (50, 00%) відповіла як діяти – на власний розсуд, 35,20% - допомагати хворим, і лише 6,60% - дотримуватися вимог МОЗ.

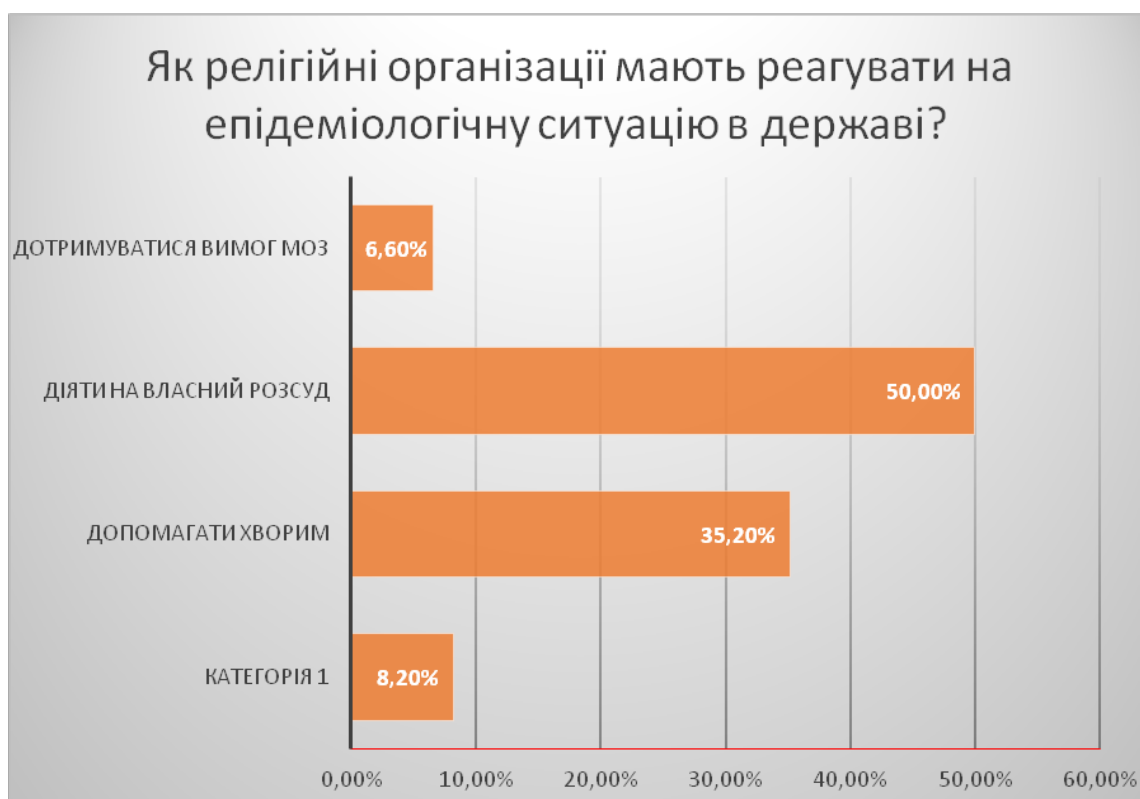

Рисунок 3 – Як релігійні організації мають реагувати на епідеміологічну ситуацію в державі?

Коронавірусна епідемія переформатувала релігійні практики, змінила форми обрядово-культової діяльності. Ставлення до питання онлайн-богослужінь (Рисунок 4) серед опитаних також різноваріативне. 45,10% ставляться позитивно, 22,00% – в залежності від конкретної ситуації, 17% - негативно, 15,90% - складно відповісти.

Рисунок 4 – Як Ви ставитесь до онлайн-богослужінь?

Під час опитування з'ясувалося (Рисунок 5), що більшість українців негативно ставляться до онлайн-таїнств, 25% - в залежності від конкретної ситуації, 23% - складно відповісти, 16% - негативно.

Рисунок 5 – Як Ви ставитесь до онлайн-тайнств?

Відповідаючи на відкрите запитання без визначених наперед варіантів, респонденти звертали увагу на такі питання:

1. Державна політика повинна стояти на сторожі інтересів держави, захищати територію країни, громадян. Для цього повинні функціонувати незалежні організації контролю. Епідеміологічну обстановку в країні повинна контролювати і виробляти чіткі норми окрема санітарно-епідеміологічна служба (СЕС), незалежна від політики держави, від організацій МОЗ та ВООЗ. У зв'язку з відсутністю такої служби відбувається недовіра до компетентності інформування суспільства, небажання дотримуватись рекомендацій. В умовах складної епідеміологічної обстановки, перш за все, слід об'єднуватися церковним інституціям (конфесіям) для вироблення свого бачення, як взаємодіяти зі своєю паствою в складних умовах.

Церковні інститути знаходяться поза політикою, але в соціокультурному просторі держави, й повинні виконувати свою роль: можливість відправляти культу, таїнства, надавати духовну підтримку adeptам тощо. Під час епідемій, церковним інституціям слід дотримуватися норм, встановлених незалежною СЕС. Якщо держава спирається на земні закони, то церква повинна бути оплотом божественних, повинна заспокоювати, допомагати морально своїй пастві пережити важкі часи, давати надію на краще, ґрунт під ногами.

2. Загалом, уряд України здійснив ряд раціональних заходів у сфері релігійної безпеки, оскільки усі карантинні обмеження були донесені чітко, лаконічно та виважено. Свідомі релігійні конфесії віднеслися з розумінням до карантинних обмежень; навіть ісламська гілка (попри всю важливість колективного святкування релігійних свят). Єдиною конфесією, яка знехтувала цими правилами, залишилася російська православна церква (УПЦ МП). Це напругу зайвий раз свідчить про ставлення цієї конфесії до життя своїх вірян і загалом до українського народу. Тому дуже сподіваємося на державну підтримку ПЦУ і що саме вона стане ядром єднання українського народу та усіх православних течій в Україні.

3. На прикладі 2020 року, святкування Господнього Воскресіння, вважаю, що і держава, і релігійні конфесії проявили солідарність та взаємопідтримку, адже погодили спільну позицію відносно того, що віруючим варто утриматись від відвідування храмів, як можливого місця скупчення людей, а службу переглядати онлайн чи по ТБ. Цього року, загалом, теж позитивно оцінюю спільні дії, які відповідали епідемситуації, хоча, на мою думку, рішення Кабміну про скасування локдауну 1 травня - було передчасним, що, ймовірно, позначилось на

кількості нових випадків хворих у період травневих вихідних. Ситуація була б кращою, якби локдаун завершився 10 травня.

4.3. Релігійна безпека: практичні аспекти та рекомендації органам державної влади

Значну роботу в контексті презентації результатів дослідження з проблем релігійної безпеки проводить колектив кафедри релігієзнавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (проф. Предко О.І., проф. Харьковщенко Є.А., аспіранти кафедри – Нестерова М.І., Козар К.В.).

Зокрема, за сприяння кафедри релігієзнавства в стінах Київського національного університету імені Тараса Шевченка 17 червня 2021 року було проведено наукову конференцію, присвячену 25-річчю Всеукраїнської Ради церков і релігійних організацій (ВРЦіРо). Згідно із програмою наукової конференції з доповіддю на тему «Релігія та освіта» виступив Є.А. Харьковщенко, в якій особлива увага була звернена на важливість вивчення релігійної безпеки в Україні в межах освітнього процесу. А саме: мова йшла про вивчення та аналіз законодавчих актів, що регулюють діяльність релігійних організацій в умовах коронавірусної пандемії і відповідні інструкції ВРЦіРо. Також були підготовлені матеріали до конференції у м. Пізі – 18-та щорічна конференція Європейської Асоціації дослідження релігії (18th Annual Conference of the European Association for the Study of Religions, IAHR Regional Conference, Pisa, 30 August – 3 September 2021: <https://app.oxfordabstracts.com/events/1752/program-app/program>). 3

доповідями виступили проф. Харьковщенко Є.А., проф. Предко О.І., аспіранти Нестерова М.І., Козар К.В. В рамках даної конференції було створено сесію з «Religious security as a factor of resilience in a pandemic situation in Ukraine» («Релігійна безпека як фактор стійкості у пандемічній ситуації в Україні»). Зокрема, метою цієї конференції було зосередження уваги на ролі, яку відіграє релігія у забезпеченні релігійної безпеки в Україні.

Кафедра релігієзнавства активно популяризує результати досліджень у засобах масової інформації, на круглих столах, на різноманітних наукових презентаціях. Зокрема, виступи: Предко О.І. Довіра як принцип релігійної безпеки «Стратегія участі Церков і релігійних організацій у миробудуванні «Україна – наш спільний дім» 28 травня 2021 рік https://www.youtube.com/watch?v=H4fr_YEyt_E&list=PLmspJar88EIOAJCIrarH6YOOV2GGcb6G4; Харьковщенко Є.А. Релігійна безпека в освітньому просторі релігієзнавчих дисциплін «Стратегія участі Церков і релігійних організацій у миробудуванні «Україна – наш спільний дім» 28 травня 2021 рік https://www.youtube.com/watch?v=H4fr_YEyt_E&list=PLmspJar88EIOAJCIrarH6YOOV2GGcb6G4; Предко О.І. Релігійна безпека в контексті ісламознавчих студій (кафедра релігієзнавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (2 червня 2021 рік) онлайн-презентація першого україномовного енциклопедичного словника термінів з ісламу- Ісмагілов С.В., Козловський І.А., Халіков Р.Х., Якубович М.М. «Іслам: Енциклопедичний словник». К.: Бібліотека ісламознавства, 2021. 432 с.); Харьковщенко Є.А. Релігійна безпека в сьогоденному ісламознавчому просторі (словники, енциклопедичні видання)

(кафедра релігієзнавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (2 червня 2021 рік); онлайн-презентація першого україномовного енциклопедичного словника термінів з ісламу (Ісмагілов С.В., Козловський І.А., Халіков Р.Х., Якубович М.М. «Іслам: Енциклопедичний словник». К.: Бібліотека ісламознавства, 2021. 432 с.); Predko O. Religious Security as a Factor in Countering the Coronavirus Pandemic in Ukraine. // 6th International Symposium on Humanities and Religious Studies «Change, Continuity, and Sustainability in the Axis of Morality and Conscience in Extraordinary Periods» (Konya, Turkey 22-23 May 2021) (виступ-презентація).

Автори дослідження (Є. Харьковщенко, О. Предко, К. Козар, М. Нестерова) виступили з доповідями (під час проведення круглого столу) про релігійну безпеку в сучасному православ'ї в контексті міжнародної конференції «Сьомі Танчерівські читання» (18 жовтня 2021 року). 18 листопада 2021 року автори проєкту виступили з доповідями на II – Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Філософія в сучасному науковому та соціально - політичному дискурсах» (м. Вінниця), зокрема, Є.А. Харьковщенко (Православна церква України: від організації до концептуалізації); О.І. Предко (Релігійна безпека в Україні: соціальні контексти ідентифікації).

Автори проєкту (Є. Харьковщенко, С. Руденко, М. Нестерова) розробили веб-сайт, що присвячений дослідженню «Релігійна безпека в Україні в умовах коронавірусної пандемії». Вбачається необхідним оприлюднення результатів проведеної роботи у межах дослідження для того, аби у вільному доступі одержати оцінку проведених протиепідемічних заходів та відгуки

на них релігійних громад та меншин. На основі цього розробляються рекомендації для органів державної влади. Також була створена google форма (М. Нестерова), яка знаходиться на сайті філософського факультету, кафедри релігієзнавства та розповсюджена на інших інтернет ресурсах для усіх бажаючих взяти участь в опитуванні щодо питань, пов'язаних з релігійною безпекою та релігійними настроями в Україні під час пандемії.

На основі опрацьованої інформації розроблено рекомендації в органи державної влади щодо забезпечення релігійної безпеки як на всеукраїнському, так і на регіональному рівнях.

По-перше, у контексті забезпечення релігійної безпеки в Україні ми підкреслюємо необхідність розробки оновлень для законодавства, що на меті мають переосмислення явища релігії та ролі релігійних організації у суспільстві, особливо за умови коронавірусної пандемії. Так, на даний момент констатується наявність певних неузгоджень, проблем у комунікації між світською владою та релігійними громадами, як мінімум, стосовно дотримання карантинних норм. Як наслідок – це перешкоджає діяльності не лише релігійним організаціям, але й не надає органам державної влади всеціло забезпечити інтереси релігійних громад у сфері релігійної безпеки.

Саме тому ми переконані, що в умовах коронавірусної пандемії варто розглядати віру як первинну необхідність релігійної людини. А, отже, органи державної влади мають забезпечити можливість безперешкодної реалізації громадянам своїх духовних та релігійних потреб. Тому логічним є впровадження функціональної парадигми взаємодії церкви та держави, котра буде базуватися на фактичних потребах релігійних організацій у здійсненні культової діяльності. Для цього потрібно розробити та впровадити практику активного

діалогу, як у режимі офлайн, так і онлайн. Значна роль відводиться діалогу, що має бути спрямований на пошук спільних рішень, котрі можуть досягатися шляхом досягнення консенсусу. Потрібно формувати неупереджений, об'єктивний погляд на реальний стан релігійної безпеки в Україні в умовах коронавірусної пандемії, що має формуватися у полі нейтралітету у відношенні до тієї чи іншої релігійної організації. Більше того. Вбачається необхідною інтеграція самих вірян у розуміння того, яким чином відбуваються організаційні та суспільні процеси всередині взаємодії релігійних організацій з органами державної влади, що сприяє вияву власних можливостей волевиявлення для знаходження спільних рішень.

По-друге, рекомендується звернути увагу на формування такого феномену як «онлайн-релігії». На нашу думку, це явище є однозначно амбівалентним. Річ у тому, що, з одного боку, завдяки тенденції до віртуалізації релігії є велика ймовірність налагодження міжконфесійних контактів, виникає можливість діалогу між різними релігійними організаціями. Виявлення багатоманітності релігійного досвіду, можливості спілкування з абсолютно несхожими на себе людьми дистанційно відкриває можливість для вільного, незаангажованого обміну інформацією. Усвідомлення та розуміння іншого, хоч і відмінного, відкриває нові можливості для формування релігійної толерантності й емпатії. За рахунок цього розвивається світоглядний плюралізм, можливість відшукати та раціонально зважити духовний потенціал різних релігійних конфесій, навіть не виходячи з дому. Здається, що це, навпаки, мало б сприяти активному оновленню церковного життя як у мережі, так і «офлайн»; застосуванню нових технологій у висвітленні діяльності релігійних спільнот, фокусування уваги на інтернет-трансляціях таїнств і богослужінь.

Нарешті, ритуальний потенціал нових технологій у релігійній сфері розкривається в так званих конвергентних практиках, тобто активній формі адаптації релігійних ритуалів до формату онлайн-взаємодії, що, зі свого боку, може стимулювати появу нової і нехарактерної для релігій минулого типу ритуальної поведінки (інтернет-проповідей, онлайн-церков тощо). Усе це уможливлює ще більш глибоке залучення adeptів релігії у віртуальний простір релігійного життя, шляхом ведення соціальних мереж, розробки різних конфесійних додатків на смартфони.

Однак при цьому не можна не зауважити і неоднозначність подібного впливу віртуалізації релігії. Вільний доступ до будь-якої, зокрема, й релігійної інформації, дає необмежений простір для створення певних «онлайн-релігій», що є, радше, релігійною симуляцією, грою. Важливим учасником дій, а згодом посередником між людиною і «вищими силами», стає ІТ-фахівець, який відповідає за встановлення, налаштування і роботу приладу. В цьому контексті релігійну компетентність доповнює технічна здатність. Отже, формується новий релігійний простір. Водночас увесь інформаційний простір може стати широким полем для здійснення місіонерської діяльності цих квазірелігій, які, швидше всього, спровокують тенденції до порушення релігійної безпеки в країні. Неконтрольовані інформаційні потоки часто-густо рясніють неперевіреною, фейковою інформацією, яку можуть розповсюджувати конкретні релігійні організації з метою розпалення релігійної ворожнечі. Свідомість індивіда, який існує у межах радше релігійного світогляду, є надзвичайно вразливою до різного роду релігійних маніпуляцій, особливо у віртуальному просторі. Це, зі свого боку, може призвести до зростання соціальної напруги між adeptами різних релігійних організацій, провокувати агресію і небажання

розуміти іншу позицію. З огляду на це, очевидним є певний конструктивний та деструктивний соціальний потенціал віртуалізації релігії в контексті забезпечення релігійної безпеки в Україні. Однак, органам державної влади не варто недооцінювати вплив подібних громад на свідомість людини.

По-третє, важливим вбачається подання до ЗМІ виключно перевіреної, офіційної інформації від представників як органів державної влади, так і лідерів релігійних організацій. На даний момент на різних інтернет-ресурсах можна віднайти велику кількість фейкової інформації, яка лише провокує розхитування релігійної безпеки в Україні. Уже наявні інформаційні війни, особливо з країною-агресором, які провокують появу роздвоєння релігійної ідентичності, деформують ціннісну складову особистості та впливають на її сприйняття реальності. Основні тенденції, які варто в цьому вбачати – це зазіхання на релігійну безпеку у країні шляхом формування релігійних конфліктів у віртуальному просторі та поступове, методичне руйнування духовної і культурної ідентичності як адептів, так і широких верств населення. Усі ці речі містять загрози для реалізації релігійної безпеки, а, отже, мають бути врахованими органами державної влади на законодавчому рівні для забезпечення прав і свобод індивіда у віртуальному просторі.

Отже, проаналізувавши тенденцію до віртуалізації релігії та можливих наслідків цього явища, вважаємо необхідним забезпечення релігійної безпеки в Україні, особливо під час коронавірусної епідемії, в інтернет- просторі. Діяльність різних релігійних організацій у віртуальному просторі та формування нового буттєвого виміру духовності вимагає, насамперед, виховання толерантності, терпимості серед різних релігійних конфесій. З боку держави вважаємо за необхідне здійснення

заходів щодо забезпечення інформаційної безпеки у сфері релігійних комунікацій, а також контроль та аналіз діяльності деструктивних релігійних організацій в інформаційному просторі суспільства. Так як коронавірусна пандемія внесла корективи у систему державно-конфесійних, міжконфесійних відносин, переформатувала релігійні практики, змістила смислові акценти релігійної безпеки, пропонуємо органам влади України:

Адміністрації Президента України:

1. Вже давно назріла проблема розробки законопроекту, яка б передбачала внесення змін у ст. 35 Конституції України, де звертається увага на те, що Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави. Проте коронавірусна епідемія засвідчила й актуалізувала питання ефективності партнерської моделі державно-конфесійних відносин, а не сепараційної (чинна модель).

2. Внести зміни у чинний Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», якими передбачити можливість реалізації нових комунікативних форм між органами влади і релігійними організаціями. Також доцільно законодавчо закріпити інститут капеланства як складову Концепції релігійної безпеки.

3. Дослідження релігійної безпеки засвідчує, що відсутня цілісна і довгострокова Концепція розвитку державно-церковних та державно-конфесійних відносин, що веде до суперечностей, труднощів і конфліктів в цій царині. В її контексті звернути особливу увагу на релігійну безпеку як складову національної безпеки України, яка б включала цілий спектр проблем, які виникли під час коронавірусної пандемії. При цьому створити

робочу групу, до складу якої залучити представників профільних міністерств і відомств, експертів з неурядових аналітичних центрів, представників релігійних організацій.

Кабінету Міністрів України:

1. Безперечно, єдиний державний веб-портал відкритих даних сприяє вирішенню проблеми ефективного та оперативного обміну інформацією про коронавірусну пандемію та її наслідки, уможливорює швидко реагувати на виклики, які виникають перед державою. Доступ до порталу повинні мати усі держоргани та органи місцевого самоврядування; він повинен мати відкриту можливість отримувати дані через інтерфейс прикладного програмування. Назріла потреба створення веб-порталу як своєрідного комунікативного майданчика між органами влади, релігійними інституціями, де кожен може пропонувати оптимальні шляхи вирішення в просторі релігійної безпеки чи небезпеки (круглі столи, дискусії тощо).

2. В Україні доцільно здійснити превентивну роботу з протидії поширенню дезінформації про COVID-19. В цьому контексті доцільно розробити та ухвалити Кодекс практики проти дезінформації на кшталт аналогічного кодексу Європейського Союзу. В даний Кодекс внести персональну відповідальність за поширення неправдивої інформації та її блокування.

3. Так як в Україні є представницький міжконфесійний консультативно-дорадчий орган (ВРЦіРО й інші), які зарекомендували себе під час коронавірусної пандемії як потужні інституції громадянського суспільства й формують та забезпечують релігійну безпеку, доцільно включення цих органів

до організаційного механізму формування та реалізації державної політики у сфері релігійної безпеки.

4. Потребує нагальної розробки проблема основних механізмів та інструментальних засобів протидії екстремізму на релігійному ґрунті під час коронокризи, визначення шляхів державної політики в царині релігійної безпеки як на рівні суспільства загалом, так і на індивідуальному рівні.

5. Доцільно розробити систему заходів з релігійної безпеки для тимчасово окупованих територій України, де мають місце масові прояви дискримінації осіб за їх віросповідною належністю, перешкоджання діяльності релігійних організацій. Потрібно винести питання необхідності забезпечення релігійної свободи на тимчасово окупованих територіях на розгляд спеціальних засідань Комітету з прав людини ООН, а також на порядок денний міжнародних переговорів у відповідних форматах для напрацювання домовленостей щодо механізмів забезпечення релігійної безпеки у регіоні.

Органам місцевого самоврядування:

1. Важливо доручити органам місцевого самоврядування терміново сформувати власну спеціальну оперативну групу для прискореного реагування та досягнення скоординованих та послідовних рішень із залученням органів влади, релігійних інституцій, представників охорони здоров'я, комунікації та інформації для розробки інтегрованої комунікаційної стратегії щодо криз та ризиків, пов'язаних з релігійною безпекою, з метою мінімізації будь-якої коронавірусної фобії (панічний страх перед вакцинацією, тривога, депресія тощо). Місцеві органи повинні розширювати комунікативне поле, створюючи власні бази даних

та веб-сайти, які б постійно проводили моніторинг коронавірусної ситуації для різних верств населення в залежності від віку, світоглядних орієнтацій тощо.

2. Незважаючи на поширення інформації стосовно COVID-19, ЗМІ не завжди відображають реальне становище справ, а, навпаки, нагнітають ситуацію. Хотілося б, щоб на місцевому рівні була активізована пропаганда не тільки санітарно-гігієнічних заходів, але й поширювалася правдива інформація про релігійну та інформаційну гігієну як чинника забезпечення безпеки, життя та здоров'я людей.

ВИСНОВКИ

Концептуальна модель релігійної безпеки є взаємопов'язаною багаторівневою системою відносин практикування нового формату спілкування, який уможлиблюється лише в системі діалогу – «релігійні організації-людина -держава -суспільство» в умовах внутрішніх і зовнішніх загроз пандемічного характеру та виявлення евристичних можливостей, що здатні впливати на нові тенденції в умовах коронавірусної пандемії. Тому й визначаючи зміст релігійної безпеки потрібно враховувати такі аспекти: по-перше, це захист, збереження і поширення тих спільнот, які духовно розвивають і удосконалюють сучасну людину, формують у неї людиноцентричну свідомість, яка відповідає за себе, державу, людство, весь світ загалом; по-друге, це стан стабільного функціонування і самобутнього розвитку системи «релігія-людина-держава», яка може мати як конструктивний, так і деструктивний вияв; по-третє, це оцінка людиною ситуації в системі «результативність-економічність-людиноцінність».

Міфо-релігійні уявлення засвідчують формування ідеї безпеки, яка пов'язувалася із захисною функцією, регулювала міжособистісні стосунки та життя первісного суспільства загалом. Виступаючи своєрідною системою світовідчуття, міфо-релігійні уявлення відображали певний рівень ідентифікації людини, її можливості у захисті себе як цілісності. Власне, у міфології віддзеркалюється гармонія між людиною і навколишнім світом, між суспільством і природою. В цьому сенсі вона виступала засобом убезпечення людини від негативних впливів. В міфо-релігійних уявленнях можна відстежити два

напрями осмислення безпеки, які безпосередньо зв'язані між собою. З першим напрямом пов'язана поява різноманітних богів, сил, які при всій їх суперечливості і різних сферах впливу «нарощували» свою захисну функцію. Власне, з другим напрямом пов'язувалося виникнення певних засобів як допоміжного чинника захисту людини. Проте реконструкція міфо-релігійного уявлень дозволила встановити, з одного боку, функціональні особливості маски, а з іншого – виникнення та подальші її зміни, що пов'язувалися зі смисложиттєвими орієнтаціями людини.

Релігійні епідемії, які розгорталися на теренах України, засвідчують, наскільки вони можуть порушувати безпеку людини, її цілісність. На виникнення та розвиток релігійних епідемій впливає, з одного боку, світоглядно-ціннісна криза, спричинена стрімкими поворотами історії, а з іншого – богообраність, харизматичність лідера організації, яка «підживлюється» есхатологічною ідеєю, синкретичним вченням як альтернативним викликом усталеним традиціям. Релігійна епідемія, виникаючи на хвилі кризових соціальних зрушень та набуваючи масового характеру, спричиняє зміну ідентичності людини, в якій значну роль відіграє наслідування, самонавіювання та взаємонавіювання.

Феномен релігійної безпеки, досліджуючись у контексті термінологічної системи «релігійний процес, релігійна ситуація та подія»(схоплюється динаміка, неповторність, значеннєвість) і «релігійна епідемія (масове явище швидкого поширення релігійних уявлень, ідей, учень) -пандемія (впливовість та масштабність)» визначається як стан стабільного функціонування і самобутнього розвитку конфесійних та державно-конфесійних відносин із точки зору їх кількісних та якісних характеристик та

має два інтерпретативні сценарії розгортання: перший – гармонійний, цілісний (відрізняється узгодженістю, співмірністю зовнішніх та внутрішніх чинників, містить значний конструктивний потенціал, який виявляє себе у продукуванні ідей, що здатні впливати на нові тенденції в системі міжконфесійних та державно-конфесійних відносин), а другий – деструктивний, розбалансований ціннісно-смысловими дисонансами.

Імплементація нових комунікативних форм між вірянами різних конфесій засвідчує необхідність нового ракурсу осмислення культових практик релігійних організацій, які, потрапляючи в контекстуальне поле пандемії, зазнають трансформаційних змін в системі «безпека-небезпека», смислові нюанси яких змінюються як від ступеня релігійності населення, релігійних традицій, ступеня довіри до церковних ієрархів та органів влади, кількості хворих, темпів поширення коронавірусу, наближення визначних релігійних свят тощо, так і від індивідуального сприйняття ситуації. Концептуальна модель релігійної безпеки повинна характеризуватися як гнучкістю, мобільністю, адаптивністю, відкритістю, так і враховувати нормативно-правові, інституційні, ресурсні, інформаційні можливості, ментальні, ідейно-світоглядні настанови держав.

Західноєвропейські країни відносно швидко адаптувалися в контексті нової моделі державно-конфесійних відносин під час пандемії. Водночас слід відзначити місцеві протести та/або незнання заходів карантину, що вживаються владою певної країни, що призвело до затримання відповідальних осіб та/або збільшення захворюваності серед населення. На нашу думку, це пов'язано з тим, що більшість релігійних лідерів Західної Європи вимагали суворого виконання карантинних заходів,

запроваджених владою певної країни. Якщо і були ковід-дисиденти, то це не були представники вищого духовенства (як у деяких країнах Східної Європи), а представники середнього духовенства та мирян.

Відносини між владою та релігійними організаціями під час COVID-19 у країнах Східної Європи вирізняються певною різноманітністю та неоднозначністю. Це пов'язано з рішеннями влади тієї чи іншої країни. Водночас, попри певну конфронтацію та конфлікти у цих регіонах, Церква змінила як практику богослужінь, так і була змушена вдосконалювати віровчення, вносити корективи у культово-обрядову діяльність.

Авторський колектив даного дослідження, використовуючи правові документи Греції, Польщі, Італії, Казахстану, Італії, Туреччини, ретельно вивчив в них ситуацію щодо релігійної безпеки на урядових порталах, веб-сторінках релігійних конфесій, виступах на конференціях. Звернувши увагу на міжнародний досвід подолання коронавірусної пандемії, його державно-конфесійні та міжконфесійні конотації, зазначаємо, що в Україні доцільно використати такий його позитивний потенціал: недопущення неправомірної і деструктивної діяльності щодо різних конфесій, зокрема, релігійних меншин, тих релігійних інституцій, які перебувають на окупованій території (доцільно постійно здійснювати моніторинг їхньої безпеки, створивши відповідний інформаційний центр тощо); релігійна безпека, як складова національної безпеки, потребує належного правового закріплення, по-перше, варто включити даний концепт у законотворчий процес України, так як ні в одному законі не подається навіть її дефініція; по-друге, потребує законодавчого закріплення місце і роль етноконфесійних спільнот у релігійному просторі України, недопущення

формування на їх основі регіональної домінантної конфесії на тій чи іншій території; по-третє, потребує запровадження постійного моніторингу ідентифікації/оцінки ризиків релігійної безпеки на національному та регіональному рівнях, врахування місцевих, демографічних, географічних та соціокультурних аспектів, що необхідно постійно відображувати в інфографіці перебігу коронавірусної пандемії.

Вивчаючи міжнародний досвід проблем релігійної безпеки в умовах коронавірусної пандемії, звернено увагу на недопущення примусу до виконання дій, які йдуть всупереч з релігійними переконаннями осіб (наприклад, щодо військової служби); недопущення елементів дискримінації одних релігійних організацій щодо інших. Мова йдеться про релігійні меншини, про релігійні конфесії, які перебувають на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях та Криму. Потребує законодавчого посилення відповідальності тих осіб, які порушують принцип рівності та рівного ставлення до всіх релігій, віросповідань та релігійних організацій тощо.

Відповідаючи на виклики COVID-19, світська влада зобов'язує релігійні громади адаптувати свою діяльність до епідеміологічної ситуації. Ця адаптація відбувається як завдяки, так і попри конкретні дії ієрархів місцевих релігійних громад. З огляду на зростаючу пандемію COVID-19 у ряді європейських країн, включаючи Україну, різні релігійні свята відбуваються із певними обмеженнями, що, в свою чергу, могло і може спровокувати новий сплеск COVID-дисидентства.

Сьогодні COVID-фундаменталізм актуалізує низку життєво важливих питань як в царині релігії, так і в царині безпеки, а саме: «Чи буде релігія відігравати позитивну чи негативну роль у подоланні викликів COVID-19? Чи зможе державна влада

залучити досвід та ресурси релігійних конфесій для розв'язання проблеми кризи, спричиненої коронавірусом? Чи сприятимуть релігійні організації переформатуванню сучасної цивілізації? Чи зробить Церква певні висновки після закінчення глобальної пандемії? Як зміниться модель державно-конфесійних та міжконфесійних відносин? В яких смислових координатах розглядатиметься релігійна безпека?»

На основі моніторингу соціологічних досліджень щодо впливу пандемії на релігійність населення, можна зробити такий висновок: з одного боку, відстежується зростання релігійності; а з іншого – навпаки, зниження рівня релігійності або його незмінюваність. В даному випадку мова йдеться про релігійну безпеку: по-перше, в контексті зміцнення віри як особистої безпеки; по-друге, в контексті ролі релігійної віри для безпеки держави та суспільства.

Неоднозначність у поглядах на природу епідемії та особливості функціонування конфесій під час коронавірусної пандемії потенційно може стати основою для різного роду конфліктів. Так як значна частина релігійних конфесій опинилася перед загрозою повноцінного здійснення богослужінь та викликом щодо появи нових форм комунікації між духовенством та вірянами, то й pojawiaються противники впровадження нововведень у здійсненні богослужінь. Тому є неприпустимою практика образи релігійних почуттів вірян, розпалювання ворожнечі, підбурювання до конфлікту, поширення фейкової інформації.

З одного боку, пандемія стає фактором, який виступає загрозою для суспільства загалом і релігійних організацій зокрема, а, з іншого – виявляється викликом, каталізатором для потенційних змін у функціонуванні конфесій в тій чи іншій

країні, спричиняє конструювання нового досвіду, змінює адаптивні можливості людини, розширює її смислові контексти в плані зміцнення й подолання кризових ситуацій.

ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ

Література до першого розділу

1. Держава готує проект «Великдень вдома». Президент України. Офіційний сайт. 2020. URL: <https://www.president.gov.ua/news/derzhava-gotuye-proekt-velikden-vdoma-volodimir-zelenskij-603-01> (дата звернення: 05.12.2020)
2. Закон України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо запобігання поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1000-20#Text> (дата звернення: 05.12.2020)
3. Закон України «Про національну безпеку України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#n355> (дата звернення: 05.12.2020)
4. Закон України «Про основи національної безпеки України» [Закон втратив чинність на підставі Закону № 2469-VIII від 21.06.2018]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15#Text> (дата звернення: 05.12.2020)
5. Закон України про свободу совісті та організації релігійні // Свобода совісті та віросповідань у контексті міжнародних й українських правових актів та релігійних документів (витяги) / [упор. М.Ю. Бабій]. Київ, 2006. С. 83-98.
6. Проект Закону про особливий статус релігійних організацій, керівні центри яких знаходяться в державі, яка визнана Верховною Радою України державою-агресором. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58849 (дата звернення: 05.12.2020)

7. Анотація навчальної дисципліни «Релігійна безпека як складова національної безпеки в Україні». URL: http://asp.univ.kiev.ua/doc/ONP_Philosophy/DVA_2_FF_RB/DVA_2_FF_RB_5.pdf (дата звернення: 05.12.2020)

8. Биков О. Особливості взаємовідносин держави і церкви в країнах з монорелігійним складом населення // Форум права. 2011. № 3. С. 47-52.

9. Блаженніший Митрополит Онуфрій передав Олександрівській лікарні апарат штучного дихання та засоби захисту для медиків. URL: <https://news.church.ua/2020/03/30/blazhennishij-mitropolit-onufrij-peredav-oleksandrivskij-likarni-aparat-shtuchnogo-dixannya-ta-zasobi-zaxistu-dlya-medikiv/> (дата звернення: 05.12.2020).

10. Бог на карантині. Розмова з автором книги URL: <https://www.vaticannews.va/uk/world/news/2020-04/bog-na-karantyni-rozmova-z-avtorom-knygy.html>

11. Бондаренко В. До питання про необхідність удосконалення Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» // Релігія і закон : проблеми правового врегулювання державно-церковних відносин. Збірник матеріалів / [ред. кол.: В.Д.Бондаренко та ін.]. Київ : «ВІП», 2002. С. 5-16.

12. В Івано-Франківську УГКЦ віддає семінарію для медиків і запускає безкоштовні консультації в клініці Святого Луки.

http://news.ugcc.ua/news/v_%D0%86vanofrank%D1%96vsk%D1%96y_arh%D1%96ieparh%D1%96i_ugkts_rozpochav_robotu_arh%D1%96ieparh%D1%96alniy_koordinats%D1%96yniy_antikrizoviy_tsentr_89121.html (дата звернення: 05.12.2020)

13. Важлива інформація про коронавірус. URL: <https://www.jw.org/uk/%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0>

%BD%D0 (дата звернення: 05.12.2020).

14. Варвнюк. Ю. Християнство на карантині. URL: <https://vavrynyuk.blogspot.com/2020/03/blog-post.html> (дата звернення: 05.12.2020).

15. Виговський Л. А. Пандемія коронавірусу (Covid-19) як чинник процесу модернізації українського православ'я. URL: http://www.univer.km.ua/doc/tezi/t_Vigovskiy_L.A.pdf (дата звернення: 05.12.2020).

16. ВРЦіРО запропонувала уряду пом'якшити карантин для релігійних організацій. ВРЦіРО. Офіційний сайт. 2020. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-proposals-on-covid-19-quarantine-reduction-in-ukraine> (дата звернення: 05.12.2020)

17. ВРЦіРО обговорила ситуацію з богослужіннями під час адаптивного карантину. ВРЦіРО. Офіційний сайт. 2020. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/events/2020-05-20-uccro-meeting-on-quarantine-reduction> (дата звернення: 05.12.2020)

18. ВРЦіРО повторно ініціює зустріч з Прем'єр-міністром щодо функціонування храмів. ВРЦіРО. Офіційний сайт. 2020. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/news/uccro-initiates-meeting-with-prime-minister-of-ukraine> (дата звернення: 05.12.2020)

19. Всеукраїнська Рада Церков провела нараду щодо карантину. ВРЦіРО. Офіційний сайт. 2020. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/events/uccro-meeting-on-coronavirus-covid-19-quarantine> (дата звернення: 05.12.2020)

20. ВСЦіРО призиває снять ограничение по количеству верующих на Богослужениях. URL: <http://svsobor.com/vstsyro-pryzyvaet-sniat-ohranychenye-po-kolychestvu-veruiushchykh-na-bohosluzheniyakh/> (дата звернення: 05.12.2020)

21. Горевой Д. Чи можливо причастя онлайн? Як на це відреагували в середовищі ПЦУ? *Церкваріум*. URL:

<https://cerkvarium.org/spetstemy/tserkva-i-koronavirus/chi-mozhlivo-prichastya-onlajn-yak-na-tse-vidreaguvali-v-seredovishchi-ptsu> (дата звернення: 09.11.2021)

22. Горевой Д. Чи можуть виселити з лавр України Московський патріархат за порушення карантину. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30571414.html> (дата звернення: 05.12.2020)

23. Грень Т. Р. «Бог на карантині: богослов'я коронавірусу». Інтерв'ю з автором книги. URL: <https://www.vaticannews.va/uk/world/news/2020-04/bog-na-karantyni-rozmova-z-avtorom-knygy.html> (дата звернення: 05.12.2020).

24. Дослідження громадської думки щодо ситуації у країні під час пандемії COVID-19, частина 2. Квітень 2020. URL: <https://www.facebook.com/InfoSapiensLLC/>

25. Європейські Церкви: солідарність перед лицем загрози Covid-19. Радіо Ватикану. Українська редакція. 02/04/ 2020. URL: <https://www.vaticannews.va/ru/church/news/2020-04/evropeiskie-cerkvi-solidarnost-pered-licom-ugrozy-covid-19.html>. (дата звернення: 05.12.2020)

26. Єпископ Радослав Змітрович, отець Роман Лаба, «Лист комісії у справах сімей щодо епідемії коронавірусу та карантину» Римо-католицька церква в Україні. Офіційний сайт. 2020. URL: http://www.rkc.lviv.ua/news_view-Lust_komisii_u_spravakh_simej_shhodo_epidemii_koronavirusu_ta_karantunu-ua (дата звернення: 05.12.2020)

27. Закарпатська єпархія розпочала акцію допомоги літнім людям під час пандемії COVID- 19. ПЦУ. Офіційний сайт. 2020. URL: <https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/zakarpatska-eparhiya-rozpochala-aktsiyu-dopomogy-litnim-lyudyam-pid-chas->

pandemiyi-covid-19/(дата звернення: 05.12.2020)

28. Заклик ВРЦіРО щодо профілактики поширення корона вірусу. ВРЦіРО. Офіційний сайт. 2020. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/627-uccro-statement-on-coronavirus-prevention> «Заява ІРС про неприпустимість розпалювання ворожнечі в суспільстві у зв'язку з пандемією COVID-19» (2020). <https://www.irs.in.ua/ua/2020-04-irf-statement-on-covid-19-quarantine> (дата звернення: 05.12.2020)

29. Звернення адміністрації Адвентистської церкви в Україні у зв'язку з карантинном в Україні. Церква Адвентистів сьомого дня. Офіційний сайт. 2020. URL:<https://adventist.ua/news/ukraine/zvernennya-administraciyi-adventistskoyi-cerkvi-v-ukrayini-u-zvyazku-z-karantinom-v-ukrayini/>

30. Звернення єпископів Римсько-Католицької Церкви в Україні з приводу ситуації навколо епідемії коронавірусної інфекції. Римо-католицька церква в Україні. Офіційний сайт. 2020. URL:http://www.rkc.lviv.ua/news_view-Zvernennya_yepuskopiv_Rumsko_Katoluckoi_Cerkvu_v_Ukraini_z_privodu_sytuacii_navkolo_epidemii_koronavirusnoi_infekcii-ua (дата звернення: 05.12.2020)

31. Звернення Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета у зв'язку з поширенням коронавірусної епідемії у світі. Українська православна церква Київського патріархату. Офіційний сайт. 2020. URL:<https://www.cerkva.info/news/zvernennya-patriarha-kyyivskogo-i-vsiyeyi-rusy-ukrayiny-filareta-u-zv-yazku-z-poshyrennyam-koronavirusnoyi-epidemiyi-u-sviti/> (дата звернення: 05.12.2020)

32. Звернення Священного Синоду УПЦ у зв'язку з поширенням коронавірусу COVID-19. Українська православна

церква. Офіційний сайт. 2020.
URL:<https://news.church.ua/2020/03/18/zvernennya-svyashhennogo-sinodu-upc-u-zvyazku-z-poshirennyam-koronavirusu-covid-19/>(дата звернення: 05.12.2020)

33. Здіорук С. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні ХХІ століття : Монографія. Київ: Знання України, 2005. 552 с.

34. Інформація у зв'язку з поширенням коронавірусу та захворювання COVID-19. Українська православна церква. Офіційний сайт. 2020. URL:<https://www.pomisna.info/uk/vsinovyny/informatsiya-u-zv-yazku-z-poshyrennyam-koronavirusu-ta-zahvoryuvannya-covid-19/>(дата звернення: 05.12.2020)

35. Інформація щодо ситуації з поширенням коронавірусу та рекомендації щодо організації церковного життя. УЦХВС. Офіційний сайт. 2020. URL:<http://www.chve.org.ua/koronavirus-cerkva/> (дата звернення: 05.12.2020)

36. «Ісламська Держава» й «Аль-Каїда» назвали коронавірус «воїном» Аллаха. URL:https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/terrorism/79639(дата звернення: 05.12.2020)

37. Канетти Э. Масса и власть / Пер. с нем. и предисл. Л.Ионина. Москва: Ad Marginem, 1997. 527 с.

38. Киприан Карфагенский, священномученик. О смертности. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Kiprian_Karfagenskij/kniga_o_smertnosti/ (дата звернення: 05.12.2020).

39. Конституція України (Ст. 35). URL: https://web.znu.edu.ua/psychologicalservice/docs/normatyvni_dokumenty/konstitutsiya-ukrayini.pdf (дата звернення: 05.12.2020)

40. Коронавірус: Коментар Блаженнішого Святослава, Глави УГКЦ. Інформаційний ресурс УГКЦ. 2020. URL: http://news.ugcc.ua/news/koronav%D1%96rus_komentar_blazhenn%D1%96shogo_svyatoslava_glav_i_ugkts_88926.html (дата звернення: 05.12.2020)

41. Криворот В., Мартиненко А. Втручання в права людини під час пандемії. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/vtruchannya-v-prava-lyudini-pid-chas-pandemiyi.html> (дата звернення: 05.12.2020)

42. Кьєркегор С. Страх и трепет. Москва: Республика, 1993. 383 с.

43. Ли М. Чему ранняя Церковь может научить нас о коронавирусе? URL: <https://www.protestant.ru/news/analitics/review/article/1551583> (дата звернення: 05.12.2020).

44. Лист Блаженнішого Святослава з рекомендаціями про те, як у час пандемії Covid-19 служити страсні й пасхальні богослужіння. Українська греко-католицька церква. Офіційний сайт. 2020. URL: http://ugcc.ua/documents/list_blazhenn%D1%96shogo_svyatoslava_z_rekomendats%D1%96yami_pro_te_yak_u_chas_pandem%D1%96i_covid19_sluzhiti_strasn%D1%96y_pashaln%D1%96_bogosluzh%D1%96nnya_89092.html (дата звернення: 05.12.2020)

45. Луканова В. В. Феномен пандемії: підґрунтя, сутність, динаміка (соціально-філософський аналіз): дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03. Дніпро, 2019. 239 с.

46. Луканова В. В. Пандемія у контексті сучасних глобальних процесів: цивілізаційне підґрунтя – бінарна опозиція "людство/довкілля" // Гілея: науковий вісник. 2017. Вип. 127. С.

229-232. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2017_127_61. (дата звернення: 05.12.2020)

47. Луканова В.В. Філософсько-антропологічний вимір феномена пандемії: бінарна опозиція «здоров'я / хвороба» у контексті проблематики цілісності людського існування. *European Humanities Studies: State & Society*. 2017. Вип.4 (I). С. 238-252.

48. Луканова, В. В. Феномен пандемії: підґрунтя, сутність, динаміка (соціально-філософський аналіз): автореф.дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Луканова Вікторія Вікторівна ; Дніпров. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпро, 2019. - 17 с.

49. Лункин Роман Николаевич. Будущее европейской идентичности на фоне коронакризиса. URL: <http://www.instituteofeurope.ru/images/uploads/analitika/2020/an193.pdf> (дата звернення: 05.12.2020)

50. Магомед-Эминов М.Ш. Феномен экстремальности / Вестник СПбГУ, Серия 12. Вып. 1, 2010. С. 28-38.

51. Малко Роман. Пережити з Богом. URL: <https://m.tyzhden.ua/publication/241948> (дата звернення: 05.12.2020)

52. Мамардашвили М. Европейская ответственность. URL: <https://mamardashvili.com/archive/interviews/responsibility.html> (дата звернення: 05.12.2020)

53. Маноуссакіс Й., Зиневич А. Город Болен: Софокл, Фукидид, Камю во времена коронавируса. URL: https://www.academia.edu/42201882/THE_CITY_IS_SICK_Sophocles_Thucydides_Camus_at_the_Times_of_Coronavirus (дата звернення: 05.12.2020)

54. Маркин П. Ф. Славянская мифология как мировосприятие и текст русской литературы: [монография]. Барнаул : Изд-во АлтГАКИ, 2009. 60 с.

55. Моліться у своїх домівках»: фатва про карантин і потребу його дотримання. ДУМУ «Умма». Офіційний сайт. 2020. URL: <https://umma.in.ua/ua/node/2608> (дата звернення: 05.12.2020)

56. Мусульмани Одеси вжили заходів в боротьбі з корона вірусів. ДУМУ. Офіційний сайт. 2020. URL: <https://islam.ua/ua/publikatsii/novosti/musulmane-odessy-prinyali-mery-vborbe-s-koronavirusom/>. (дата звернення: 05.12.2020)

57. Пам'ятка для церков щодо коронавірусу COVID-19. ВСЦЄХБ. Офіційний сайт. 2020 . URL: <https://www.baptyst.com/pam-yatka-dlya-tserkov-shhodo-koronavirusu-covid-19/> (дата звернення: 05.12.2020)

58. Пасторам і відповідальним служителям щодо дотримання норм карантину. ВСЦЄХБ. Офіційний сайт. 2020. URL: <https://www.baptyst.com/pastoram-i-vidpovidalnymsluzhytelyam-shhodo-dotrymannya-norm-karantynu/> (дата звернення: 05.12.2020)

59. Практичні настанови у зв'язку з пандемією коронавірусної хвороби COVID-19 доповнені відповідно до рішень Священного Синоду від 24 березня 2020 року та 9 квітня 2020 року. Православна Церква України. Офіційний сайт. 2020 . URL: <https://www.pomisna.info/uk/document-post/praktychni-nastanovy-dlya-yepyskopatuduhovenstva-i-virnyh-u-zv-yazku-zogoloshenoyu-pandemiyeyu-osoblyvonebezpechnoyikoronavirusnoyi-hvoroby-covid-19/> 162 (дата звернення: 05.12.2020)

60. Предко Д. Є. Релігійні почуття: сутність та особливості

прояву. Київ: «ВАНДЕКС», 2018. 156 с.

61. Предко О. І. Феномен релігійної віри: сенсожиттєвий вимір. Наукові праці. Т.300. Вип.288. Серія «Філософія». Миколаїв, Вид-во ЧНУ імені Петра Могили, 2017. С.44-48.

62. Про запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2. Постанова Кабінету Міністрів України від 11 березня 2020 р. № 211. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/211-2020-%D0%BF#Text>

63. Психологія і педагогіка у протидії пандемії COVID-19: Інтернет-посібник / за наук. ред. В.Г. Кременя ; [координатор інтернет-посібника В.В. Рибалка ; колектив авторів]. Київ : ТОВ «Юрка Любченка», 2020. 243 с.

64. Рекомендації для пастирів у часі епідемії корона вірусу. Римо-католицька церква в Україні. Офіційний сайт. 2020 http://www.rkc.lviv.ua/news_view-Rekomendacii_dlya_pastuuiy_u_chasi_epidemii_koronayirusu-ua (дата звернення: 05.12.2020)

65. Релігійна безпека в Україні: загрози і шляхи їх подолання. Прес-конференція. URL: https://risu.ua/religiyna-bezpeka-v-ukrajini-zagrozi-i-shlyahi-jih-podolannya_n97436 (дата звернення: 05.12.2020).

66. Релігійна безпека/небезпека України. Зб. наукових праць і матеріалів. За ред. проф. А.Колодного. Київ: УАР, 2019. 316с. URL: <https://ure-online.info/religijna-bezpeka-nebezpeka-ukrayiny/> (дата звернення: 05.12.2020)

67. Релігійні організації в умовах пандемії Covid-19. Інформаційно-аналітичний матеріал. Національний інститут стратегічних досліджень. URL:

<https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-04/relegiyni-organizatsii-covid.pdf> (дата звернення: 05.12.2020)

68. Рішення ради улемів про відміну п'ятничних проповідей та джума-намазів на період карантину. Духовне управління мусульман Криму. Офіційний сайт. 2020. URL: <http://www.dumk.org/2020/03/17/rishennya-radi-u-lemiv-pro-vidminu-pyatnichnix-propovidej-ta-dzhuma-namaziv-na-period-karantinu/> (дата звернення: 05.12.2020)

69. Розмір нісабу, сума закят аль-фітру та план на випадок продовження карантину на рамадан та ід аль-фітр: постанови онлайн-засідання української ради з фатв і досліджень. ДУМУ «Умма». Офіційний сайт. 2020. URL: <https://umma.in.ua/ua/node/2647> (дата звернення: 05.12.2020).

70. Роцин С.К., Соснин В.А. Психологическая безопасность: новый подход к безопасности. человека, общества и государства. URL: <https://indem.ru/PUBLICATION/TrudiFI/RM/6/S.RoshchinV.SosninPsychologicalSecurityRMv6S133-144.pdf> (дата звернення: 05.12.2020)

71. Свобода релігій або переконань і безпека: Керівні принципи (Витяги з ОБСЄ документу 2019 року «Свобода релігії або переконань і безпека. Політичні рекомендації») (Freedom of Religion or Belief and Security. Policy Guidance. OSCE/ODIHR 2019. P.20-27). // Релігійна свобода. 2019, №22-23, с.67-71; Свобода релігії або переконань і безпека. Документ Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини (БДІПЛ) Частина II. Питання і Рекомендації // Релігійна свобода. 2020. №24, с.74-99.

72. Тернопільська архикатедрa УГКЦ віддала свої приміщення для допомоги медикам. УГКЦ. Офіційний сайт. 2020. URL: http://ugcc.ua/news/ternop%D1%96lska_arhikatedra_ugkts_v%D1%96ddala_svoi_prim%D1%96shchennya_dlya_dopomogi_medika

m_89051.html (дата звернення: 05.12.2020)

73. Тернопільщина за участі баптистів отримала 31 апарат штучної вентиляції легень. ВСЦЄХБ. Офіційний сайт. 2020 <https://www.baptyst.com/ternopilshhyna-za-uchastibaptystiv-otrymala-31-aparat-shtuchoyi-ventylyatsiyi-legen/> (дата звернення: 05.12.2020)

74. Токман В. В. Релігійні організації в умовах пандемії Covid-19. *Національний інститут стратегічних досліджень*. 2020. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-04/relegiyni-organizatsii-covid.pdf> (дата звернення: 05.12.2020)

75. Токман В. В. Соціально значуща діяльність релігійних організацій України під час карантину. Національний інститут стратегічних досліджень. 2020. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-07/relegiyni-organizatsii-covid.pdf> (дата звернення: 05.12.2020)

76. Туманенко В.В. Філософське дослідження пандемії: історичні та релігієзнавчі передумови. Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. 2011. №3. С. 76-79.

77. Туренко В. Е., Запорожець В. А. Концептуалізація феномену пандемії у філософії, богослов'ї і релігієзнавстві: компаративний аналіз // Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник. №1(15). 2020, С.27-30. DOI:10.17721/Sophia, 2020.15.7

78. У Чернівцях церква вдруге передала лікарні кисневий концентратор для допомоги хворим на COVID-19. (). УЦХВС. Офіційний сайт. 2020 . URL: <http://www.chve.org.ua/chernivci-kysnevyu-koncentrator/> (дата звернення: 05.12.2020)

79. Церква VS Коронавірус. Інтерв'ю з єпископом Едвардом Кавою. URL: http://www.rkc.lviv.ua/news_view-

Cerkva_VS_KoronavirusIntervyu_z_yepuskopom_Edvardom_Kavoyu-ua (дата звернення: 05.12.2020)

80. Церкви оприлюднили рекомендації для віруючих під час карантину. Інститут релігійної свободи. URL:<https://irs.in.ua/ua/2020-03-churches-recommendations-on-coronavirus-prevention> (дата звернення: 05.12.2020)

81. Чупрій Л. В. Діяльність релігійних організацій та загрози національній безпеці України // Стратегічні пріоритети. 2011. № 4. С. 57–64. URL: <https://er.nau.edu.ua/handle/NAU/20011> (дата звернення: 05.12.2020)

82. Шаправський С. А. Проблеми забезпечення релігійної безпеки України та шляхи їх вирішення // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»]. Сер. : Історичне релігієзнавство. 2010. Вип. 2. С. 167-175. URL:: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NznuoairD2009_2010_2_21 (дата звернення: 05.12.2020)

83. Як культура носіння масок в Японії рятує життя під час пандемії COVID-19. URL: <https://www.dw.com/uk/yak-kultura-nosinnia-masok-v-yaponii-riatuie-zhyttia-pid-chas-pandemii-covid-19/a-55361611> (дата звернення: 09.11.2021)

84. Agamben G. Distanziamento sociale. URL: <https://www.quodlibet.it/giorgio-agamben-distanziamento-sociale> (дата звернення: 09.11.2021)

85. Badiou A. Sur la situation épidémique. URL: <https://qg.media/2020/03/26/sur-la-situation-epidemique-par-alain-badiou/> (дата звернення: 05.12.2020).

86. COVID-19: CEC calls on churches to stay united in prayers. March 20, 2020. URL: <https://www.ceceurope.org/covid-19-cec-calls-on-churches-to-stay-united-in-prayers/> (дата звернення: 09.11.2021)

87. COVID-19: допоможи Церкві послужити потребуючим. (2020). УГКЦ. Офіційний сайт. URL: http://ugcc.ua/news/covid19_dopomozhi_tserkv%D1%96_posluzhiti_potrebuyuchim_89213. (дата звернення: 09.11.2021)

88. COVID-2019. EU recommendations for community measures. 18 March 2020. URL: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/covid19_-_eu_recommendations_for_community_measures_v2_1.pdf (дата звернення: 09.11.2021)

89. Kharkovshchenko Ye., Predko O., Turenko V. Pandemic as a Challenge for Future of Humanity: Philosophical and Religious Studies Aspects. Future Human Image. 2020. Vol. 14. P. 13-20. <https://doi.org/10.29202/fhi/14/2>

90. Konverskyi A., Predko O., Kharkovshchenko Ye., Nosenok B., Nesterova M. Religious Security: The Coronavirus Pandemic and the Identification of New Contexts. *Obnovljeni Život*. 2021. № 76(4). P. 441–456.

91. Kraliuk P., Bogdanovskiy I., Yakunina K. Religious Organizations under Quarantine: Ukrainian Realities. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2020. Vol. 40 : Iss. 7. Article 5. URL: <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol40/iss7/5> (дата звернення: 09.11.2021)

92. Mahy Brian W.J., Marc H.V. Van Regenmortel. *Desk Encyclopedia of Human and Medical Virology*. Oxford : Academic Press, 2010. 642 p.

93. McNeill W.H. *Plagues and Peoples*. New York City: Doubleday, 1976. 369 p.

94. MildvanD. (Editor). *International atlas of AIDS*. Springer, 2008. 366 p.

95. Moote L. The Great Plague: The Story of London's Most Deadly Year. Baltimore : John Hopkins University Press, 2006. 357 p.
96. Morse S.A., Ballard R.C., Holmes K.K., Moreland A.A. (editors). Atlas of sexually transmitted diseases and AIDS. Saunders Elsevier, 2010. 374 p.
97. Nobel Lecture. URL: <https://www.nobelprize.org/prizes/medicine/2008/montagnier/lecture/> (дата звернення: 09.11.2021)
98. Omran A.R. The Epidemiologic Transition : A Theory of the Epidemiology of Population Change. *The Milbank Quarterly*. Vol. 83, №4, 2005. P. 731-757.
99. Pancino G., Silvestri G., Fowke K. (editors). Models of protection against HIV/SIV : Avoiding AIDS in humans and monkeys. UK-USA-Canada : Academic Press, 2012. 345 p.
100. Pepin J. The origins of AIDS. New York, USA : Cambridge University Press, 2011. 293 p.
101. Prasad V.R., Kalpana G.V. (editors). HIV protocols. Humana Press, 2009. 457 p.
102. Preciado P. B. La conjuration des losers. URL: https://www.liberation.fr/debats/2020/03/27/la-conjuration-deslosers_1783349 . (дата звернення: 09.11.2021)
103. Preston R. The Hot Zone: The Terrifying True Story of the Origins of the Ebola Virus. NYC : Anchor, 1995. 448 p.
104. Quammen D. Ebola: The Natural and Human History of a Deadly Virus. NYC : W.W. Norton & Company, 2014. 128 p.
105. Quammen D. Spillover: Animal Infections and the Next Human Pandemic. London : Bodley Head, 2012. 592 p.
106. Quammen D. The Chimp and the River: How Aids Emerged from an African Forest. NYC : W.W. Norton & Company, 2015. 176 p.

107. Religious Fundamentalism in the Age of Pandemic / Ed. Nina Käsehage. Transcript Verlag, 2020. 250 p.

108. Saag M.S., Chambers H.F., Eliopoulos G.M., Gilbert D.N., Moellering R.C. (editors). The Sanford guide to HIV/AIDS therapy 2012. Sperryville, VA, USA : Antimicrobial Therapy Inc., 2012. 214 p.

109. Sarngadharan M.G., Popovic M., Bruch L., Schupbach J., Gallo R.C. (May 1984). «Antibodies reactive with human T-lymphotropic retroviruses (HTLV-III) in the serum of patients with AIDS». Science. 224 (4648): 506-508.

110. Sax P.E., Cohen C.J., Kuritzkes D.R. (editors). HIV essentials. Jones and Bartlett Learning, 2012. 248 p.

111. Scott S., Duncan Ch.J. Biology of Plagues: Evidence from Historical Populations. Cambridge : Cambridge University Press, 2001. 436 p.

112. Spearman P., Freed E.O. (editors). HIV interactions with host cell proteins. Springer, 2009. 204 p.

113. The State of World Population 2017 / UNFPA. NYC : United Nations, 2017. 143 p.

114. Weeks B.B., Alcamo I.E. AIDS : The Biological Basis. USA - Canada - UK : Jones and Bartlett Publishers, 2010. 360 p.

115. Wolfe N. The Viral Storm : The Dawn of a New Pandemic Age. NYC : Times Books, 2011. 324 p.

116. World Population Prospects. The 2017 Revision. Key Findings and Advance Tables / Department of Economic and Social Affairs. NYC : United Nations, 2017. 53 p.

Література до другого розділу

1. Антонов К. М. «Русские могилы»: ИА Сикорский и ВВ Розанов о психологии сектантства. // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия 1: Богословие. Философия. Религиоведение. 2017. № (72). С. 103-125. URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/russkie-mogily-i-a-sikorskiy-i-v-v-rozanov-o-psihologii-sektantstva> (дата звернення: 09.11.2021)
2. Бехтерев В. М. Внушение и его роль в общественной жизни // Бехтерев В. М. Гипноз. Донецк: Сталкер, 2000. С. 248-275.
3. Бондарев Н. В. Психические эпидемии конца XIX-начала XX века в Российской империи. *Universum: медицина и фармакология*. 2017. № 10 (43). URL:<http://7universum.com/ru/med/archive/item/5176> (дата звернення: 09.11.2021)
4. Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія / Уклад. Я. Головацьким. Київ: Довіра, 1991. 94 с.
5. Геннеп А. ван Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов. Москва: РАН. Изд. фирма «Восточная литература», 1999. 198 с.
6. Джемс В. Многообразие религиозного опыта. Санкт-Петербург: Андреев и сыновья. 1993. 418 с.
7. Єленський В. Нові релігійні рухи: напрямки еволюції, зони занепокоєння. Нові релігії в сучасній Україні. // Матеріали круглого столу та науково-практичної конференції. Київ: «VIP», 2000. С.26-61.

8. Кобо Абэ. Чужое лицо. URL: https://royallib.com/book/abe_kobo/chugoe_litso.html
9. Маркин П. Ф. Славянская мифология как мировосприятие и текст русской литературы : [монография]. Барнаул: Изд-во АлтГАКИ, 2009. 359 с
10. Менжулин В. Другой Сикорский, неудобные страницы истории психиатрии. Киев: Сфера, 2004. 490 с.
11. Попова А., Щербина Е. (2020) Когда спецназ срывает конец света: история культа «Белое братство». URL: <https://batenka.ru/unity/sect/white-brotherhood/> (дата звернення: 09.11.2021)
12. Предко Д. Є. Релігійні почуття: сутність та особливості прояву:[Монографія]. Київ: «ВАНДЕКС», 2018. 156 с.
13. Предко О. І. Релігійна віра як екзистенційне підґрунтя особистості // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. 2012. Вип. 109. С. 26-30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_FP_2012_109_9. (дата звернення: 09.11.2021)
14. Сикорский И. А. Психопатическая эпидемия 1892 года в Киевской губернии. Тип.-лит. Университета Св. Владимира. 1893.
15. Тихомирова Е. Г. Маска как форма репрезентации смыслов культуры. автореф. дисс. ... д. филос. наук: 24.00.01. Ростов-на-Дону, 2016. 48с.
16. Хук С.Г. Мифология Ближнего Востока. Москва. Наука, Главная редакция восточной литературы, 1991. 184 с.
17. Чижевский, А. Л. Космический пульс жизни: Земля в объятиях Солнца; Гелиотараксия. Москва: Мысль, 1995. 768 с.
18. Konverskyi A., Predko O., Kharkovschenko Ye., Nosenok B., Nesterova M. Religious Security: The Coronavirus Pandemic and

the Identification of New Contexts. *Obnovljeni Život*, 2021. № 76(4). P. 441–456.

19. Lu J. G., Jin P., English A. S. Collectivism predicts mask use during COVID-19. // *Proceedings of the National Academy of Sciences*. 2021. № 118(23). URL: <https://www.pnas.org/content/pnas/118/23/e2021793118.full.pdf>

20. Predko O. Religious security: challenges and threats in the context of the coronavirus pandemic. International Scientific Conference (2021 ; Kyiv). International Scientific Conference «The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2021», the first session, April 21- 22, 2021: [Abstracts] / Ed.board: A.Konverskyi [and other]. Kyiv: Publishing center «Kyiv University», 2021. P.281-283.

Література до третього розділу

1. Виговський Л. Пандемія коронавірусу (COVID-19) як чинник процесу модернізації українського православ'я. URL: http://www.univer.km.ua/doc/tezi/t_Vigovskiy_L.A.pdf (дата звернення: 09.11.2021)

2. Горевой Д. Чи можливо причастя онлайн? Як на це відреагували в середовищі ПЦУ? Церкваріум. URL: <https://cerkvarium.org/spetstemy/tserkva-i-koronavirus/chi-mozhlivo-prichastya-onlajn-yak-na-tse-vidreaguvali-v-seredovishchi-ptsu> (дата звернення: 09.11.2021)

3. Горевой Д. Чи можуть виселити з лавр України Московський патріархат за порушення карантину. – URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30571414.html> Accessed 17/05/2021.

4. Деркач Т. Онлайн-причастя: Кінець світу чи початок богословської дискусії? Церкваріум. URL: <https://duhovnyfront.com.ua/2020/05/16/onlain-prychastia-kinets-svitu-chy-pochatok-bohoslovskoi-dyskusii> (дата звернення: 09.11.2021)

5. Звернення єпископів Римсько-Католицької Церкви в Україні з приводу ситуації навколо епідемії коронавірусної інфекції. Римо-католицька церква в Україні. Офіційний сайт. URL:

http://www.rkc.lviv.ua/news_viewZvernennya_yepuskopiv_Rumsko_Katoluckoi_Cerkvu_v_Ukraini_z_pruvodu_situacii_navkolo_epidemi_i_koronavirusnoi_infekcii-ua (дата звернення: 09.11.2021)

6. Звернення Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета у зв'язку з поширенням коронавірусної епідемії у світі. Українська православна церква Київського патріархату.

Офіційний сайт. URL: <https://www.cerkva.info/news/zvernennya-patriarha-kyuyivskogo-i-vsiyeyi-rusy-ukrayiny-filareta-u-zv-yazku-zposhyrennyam-koronavirusnoyi-epidemiyi-u-sviti/> (дата звернення: 09.11.2021)

7. Звернення Священного Синоду УПЦ у зв'язку з поширенням коронавірусу COVID-19. Українська православна церква. Офіційний сайт. URL: <https://news.church.ua/2020/03/18/zvernennya-svyashhennogo-sinoduupc-u-zvyazku-z-poshirennyam-koronavirusu-covid-19/> Accessed 05/06/2021. (дата звернення: 09.11.2021)

8. Інститут релігійної свободи. URL: <https://irs.in.ua/ua/2020-03-quarantine-introduction-coronavirus-religious-freedom-ukraine> (дата звернення: 09.11.2021)

9. Коронавірус: Коментар Блаженнішого Святослава, Глави УГКЦ. Інформаційний ресурс УГКЦ. URL: http://news.ugcc.ua/news/koronav%D1%96rus_komentar_blazhenn%D1%96shogo_svyatoslava_glavi_ugkts_88926.html Accessed 07/06/2021. (дата звернення: 09.11.2021)

10. Лист Блаженнішого Святослава з рекомендаціями про те, як у час пандемії Covid-19 служити страсній пасхальні богослужіння. Українська греко-католицька церква. Офіційний сайт. URL: http://ugcc.ua/documents/list_blazhenn%D1%96shogo_svyatoslava_z_rekomendats%D1%96yami_pro_te_yak_u_chas_pandem%D1%96i_covid19_sluzhiti_strasn%D1%96_y_pashaln%D1%96_bogosluzh%D1%96nnya_89092.html (дата звернення: 09.11.2021)

11. Лункин Р. Механизмы религиозной реакции на пандемию коронавируса, Научно-аналитический вестник ИЕ РАН, 2020, No.2, URL:

<http://vestnikieran.instituteofeurope.ru/images/Lunkin22020.pdf> (дата звернення: 09.11.2021)

12. Разумков-центр. Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України. тенденції 2000-2020 (інформаційні матеріали). URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_religiya.pdf (дата звернення: 09.11.2021)

13. Рекомендації для пастирів у часі епідемії корона вірусу. Римо-католицька церква в Україні. Офіційний сайт. URL: http://www.rkc.lviv.ua/news_viewRekomendacii_dlya_pasturiv_u_chasi_epidemii_koronavirusu-ua Accessed 01/06/2021. (дата звернення: 09.11.2021)

14. Рекомендації щодо етапів виходу релігійних організацій з карантину. Міністерство культури і інформаційної політики. URL: <https://mkp.gov.ua/news/3755.html> (дата звернення: 09.11.2021)

15. Токман В. Релігійні організації в умовах пандемії COVID-19: інформаційно-аналітичний матеріал. URL: (дата звернення: 09.11.2021)<https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-04/relegiyni-organizatsii covid.pdf>

16. Токман В. Соціально значуща діяльність релігійних організацій України під час карантину. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-07/relegiyni-organizatsii-covid.pdf>. (дата звернення: 09.11.2021)

17. Baba Mondi thirrje bektashinjve: Të ndalohen veprimtaritë fetare. Gazeta Tema. — URL: <http://www.gazetatema.net/2020/03/12/baba-mondi-thirrje-bektashinjve-te-ndalohen-veprimtarite-fetare/>. (дата звернення: 09.11.2021)

18. Beck C. Aktuell nur noch geringes Infektionsgeschehen. Rhein-Neckar-Zeitung. – URL: https://www.rnz.de/nachrichten/sinsheim_artikel,-flaechentestung-in-sinsheim-aktuell-nur-noch-geringes-infektionsgeschehen-update-_arid,526938.html. (дата звернення: 09.11.2021)

19. Coronavirus pandemic in the EU – fundamental rights implications. – URL: Fra.Europe, https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2020-coronavirus-pandemic-eu-bulletin-1_en.pdf. (дата звернення: 09.11.2021)

20. COVID-19 pandemic in Greece, Wikipedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/COVID-19_pandemic_in_Greece. (дата звернення: 09.11.2021)

21. COVID-19_pandemic_in_Montenegro. Wikipedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/COVID-19_pandemic_in_Montenegro. (дата звернення: 09.11.2021)

22. Diochețanu A. Toate evenimentele cu peste 100 de persoane în spații închise sunt interzise! Inclusiv, slujbele din biserici. *Ziare.com*. URL: <https://web.archive.org/web/20200312163942/http://www.ziare.com/stiri/coronavirus/toate-evenimentele-cu-pest-100-de-persoane-in-spatii-inchise-sunt-interzise-inclusiv-slujbele-din-biserici-1601168>. (дата звернення: 09.11.2021)

23. Ecumenical Patriarchate orders churches to halt services until end-March. Reuters. URL: <https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-patriarchate/ecumenical-patriarchate-orders-churches-to-halt-services-until-end-march-idUSKBN21617C?edition-redirect=uk>. (дата звернення: 09.11.2021)

24. German bishops criticize continued church service ban. Catholic Philly. Catholic News Agency. URL:

<https://catholicphilly.com/2020/04/news/world-news/german-bishops-criticize-continued-church-service-ban/>. (дата звернення: 09.11.2021)

25. Grund Z. Premijeru su na Hvaru uručili zahvalnicu jer ih je pustio da u karanteni organiziraju procesiju. Telegram.hr (in Croatian). URL: <https://www.telegram.hr/politika-kriminal/premijeru-su-na-hvaru-urucili-zahvalnicu-jer-ih-je-pustio-da-u-karanteni-organiziraju-procesiju/>. (дата звернення: 09.11.2021)

26. Impact of the COVID-19 pandemic on religion. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Impact_of_the_COVID19_pandemic_on_religion (дата звернення: 09.11.2021)

27. In Italy and beyond, churches grapple with coronavirus. Politico. URL: <https://www.politico.eu/article/coronavirus-church-online-live-stream-congregation/>. (дата звернення: 09.11.2021)

28. Indicaciones de la CEE ante el coronavirus. Conferenciaepiscopal.es. URL: https://conferenciaepiscopal.es/indicaciones-de-la-cee-ante-el-coronavirus/?utm_source=rss&utm_medium=rss&utm_campaign=indicaciones-de-la-cee-ante-el-coronavirus. (дата звернення: 09.11.2021)

29. Kharkovshchenko Y., Predko O. and Turenko V. Pandemic as a Challenge for Future of Humanity: Philosophical and Religious Studies Aspects. Future Human Image. 2020. Volume 14. P. 13-20.

30. Kisha katolike dhe ajo ungjillore pezullojnë meshat, mesazh besimtarëve: Gjithçka do të transmetohet online. Gazeta Tema. URL: <http://www.gazetatema.net/2020/03/12/kisha-katolike-pezullon-meshat-mesazh-besimtareve-gjithcka-do-te-transmetohet-online/>. (дата звернення: 09.11.2021)

31. Kisha Ortodokse Pezullon Shërbesat E Përbashkëta Ditore Deri Në 3 Prill.” Vizionplus.Tv. URL: <https://www.vizionplus.tv/kisha-ortodokse-pezullon-sherbesat-e-perbashketa-ditore-deri-ne-3-prill/>. (дата звернення: 09.11.2021)
32. Kraliuk P., Bogdanovskiy I., and Yakunina K. Religious Organizations under Quarantine: Ukrainian Realities. Occasional Papers on Religion in Eastern Europe. 2020. Vol. 40: Iss. 7. Article 5. URL: <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol40/iss7/5>. (дата звернення: 09.11.2021)
33. La majorité des personnes étaient contaminées: de la Corse à l’outre-mer, comment le rassemblement évangélique de Mulhouse a diffusé le coronavirus dans toute la France. Franceinfo. URL: https://www.francetvinfo.fr/sante/maladie/coronavirus/video-coronavirus-le-nombre-de-contaminations-lors-du-rassemblement-evangelique-de-mulhouse-a-ete-largement-sous-evalue_3889133.html. (дата звернення: 09.11.2021)
34. Latvian government steps up restrictions with two-person, two-meter rule. Public Broadcasting of Latvia. URL: <https://eng.lsm.lv/article/society/health/latvian-government-steps-up-restrictions-with-two-person-two-meter-rule.a353788/>. (дата звернення: 09.11.2021)
35. Luxmoore J. East European Catholics draw lockdown parallels with communist rule. National Catholic Reporter. URL: <https://www.ncronline.org/news/world/east-european-catholics-draw-lockdown-parallels-communist-rule>. (дата звернення: 09.11.2021)
36. Mari Banje K. Hrvati su opet veći katolici od Pape. Procesija na Plenkovićevom i Beroševom Hvaru dobila je dozvolu. Slobodna Dalmacija. <https://slobodnadalmacija.hr/dalmacija/otoci/hrvati-su-opet-veci-katolici-od-pape-procesija-na-plenkovicvom-i-berosevom-hvaru->

dobila-je-dozvolu-bi-li-je-u-ovo-vrijeme-dobio-i-gay-pride-1015225.
(дата звернення: 09.11.2021)

37. Ossorio J. El 'limbo' de ir a misa: el estado de alarma lo consiente «con medidas» y la Policía lo desmiente. El Español. – URL: https://www.elespanol.com/espana/20200411/limbo-misa-alarma-consiente-medidas-policia-desmiente/481702245_0.html.
(дата звернення: 09.11.2021)

38. Patvirtinta: nuo šiol savivaldybės pagal sergamumą koronavirusu bus skirstomos į šviesoforo spalvų zonas. Sam.Lrv.Lt. URL: <https://sam.lrv.lt/lt/naujienos/patvirtinta-nuo-siol-savivaldybes-pagal-sergamuma-koronavirusu-bus-skirstomos-i-sviesoforo-spalvu-zonas>. (дата звернення: 09.11.2021)

39. Polšak P. V. Stigle preporuke oko koronavirusa s Kaptola: Miče se sveta voda, pričest samo na ruku; nema zabrane misa, ali. Tportal. URL: <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/stigle-preporuke-okoronavirusa-s-kaptola-mice-se-sveta-voda-pricest-samo-na-ruku-nema-zabrahne-misa-ali-20200311>. (дата звернення: 09.11.2021)

40. Religious Fundamentalism in the Age of Pandemic. Ed. Nina Käsehage, Transcript Verlag. 2020. 250 p.

41. Resilience and recovery 2020-2021: Plan for living with COVID-19-Restrictions, Citizens Information. URL: https://www.citizensinformation.ie/en/covid19/living_with_covid19_plan.html. (дата звернення: 09.11.2021)

42. Rudenko S., Turenko V. Specifics of State-Religious Relationships during COVID-19: Eastern Europe vs Western Europe, Occasional Papers on Religion in Eastern Europe: 2021, Vol. 41: Iss. 1, Article 3. – URL: <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol41/iss1/3>

43. Rudenko S., Feng-Shuo C., Changming, Z. Pan Maoming's Philosophy and Cosmology: Historiographical Research on the Sources and Cultural Background. *Philosophy and Cosmology*, 2020, Volume 25, pp.163-180.

44. Sulkowski L. and Ignatowski G. Impact of COVID-19 pandemic on organization of religious behaviour in different christian denominations in Poland, *Religions*, 2020, 5(11). DOI: <https://doi.org/10.3390/rel11050254>.

45. Tytarenko V., Bogachevska I. "Religious "Covid Fundamentalism" in Eastern and Central Europe: Challenges and Lessons, *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 2021, Vol. 41: Iss. 1 , Article 4. URL: <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol41/iss1/4> (дата звернення: 09.11.2021)

46. World Health Organisation. Practical considerations and recommendations for religious leaders and faith-based communities in the context of COVID-19, – URL: <https://www.who.int/publications/i/item/practical-considerations-and-recommendations-for-religious-leaders-and-faith-based-communities-in-the-context-of-covid-19> (дата звернення: 09.11.2021)

Література до четвертого розділу

1. «Ісламська Держава» й «Аль-Каїда» назвали коронавірус «воїном» Аллаха. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/terrorism/79639 (дата звернення: 09.11.2021)
2. Анкета соціологічного дослідження: «Релігійна безпека в умовах коронавірусної пандемії». URL: https://docs.google.com/forms/d/1M1bg31Q4R15-GWr3WWXcf_gsPmTSQcplaxeEkvUzLlc/viewform?hl=en&edit_requested=true&fbclid=IwAR0EPdjjG3B8uc3aCAwDe519-Os46vTwPG2T6omnBvhdKP8Q59Rly_BsjVo (дата звернення: 09.11.2021)
3. Арістова А. В. Вплив світової пандемії Covid-19 на релігійність населення // Філософія релігії та медицини в постсекулярну добу: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої пам'яті свт. Луки (В. Ф. Войно-Ясенецького). Київ: НМУ ім. О. О. Богомольця, ВР ІФ ім. Г. С. Сковороди НАНУ, 2021. С.26-28.
4. Бондаренко В. Коронавірус, церква, держава і суспільство: деякі акценти та висновки. Релігійно- інформаційна служба України. URL: https://risu.org.ua/ua/index/blog/~viktor_bondarenko/80029. (дата звернення: 09.11.2021)
5. Вакцинация: взгляд церкви. Александр Шевченко: онлайн-форум. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Ug-VCwKsxHg&ab_channel=%D0%A1%D0%BB%D1%83%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%B0%D0%A8%D0%B5%D0%B2%D1%87%D0%B5

D0%BD%D0%BA%D0%BEAleksandrShevchenko. (дата звернення: 09.11.2021)

6. Вакцини, виготовлені на лінії ембріональних клітин: можна чи не можна вживати? Школа біоетики УКУ. URL: <http://bioethics.ucu.edu.ua/vaktsyny-vygotovleni-na-lyudskyh-biomaterialah-mozhna-chy-ne-mozhna-vzhyvaty>. (дата звернення: 09.11.2021)

7. Виговський Л. А. Пандемія коронавірусу (Covid-19) як чинник процесу модернізації українського православ'я. URL: http://www.univer.km.ua/doc/tezi/t_Vigovskiy_L.A.pdf (дата звернення: 09.11.2021)

8. Відмова від щеплень і Адвентистська церква. Церква адвентистів сьомого дня. URL: <https://adventist.ua/news/analytics/otkaz-ot-pryvvyok-y-adventystskaya-tserkov>. (дата звернення: 09.11.2021)

9. Гаврилов Е. О. Оцифрованное сакральное: особенности существования религии в интернет-пространстве: по материалам СМИ Вестник Кемеровского гос. ун-та культуры и искусств. 2014. № 28. С. 177–183.

10. Горевой Д. «Не вірю в коронавірус». Релігійно-інформаційна служба України. URL: https://risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/80012. (дата звернення: 09.11.2021)

11. Горевой Д. Чи можуть виселити з лавр України Московський патріархат за порушення карантину. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30571414.html> (дата звернення: 09.11.2021)

12. Горевой, Д. «‘Чи можливо причастя онлайн? Як на це відреагували в середовищі ПЦУ?’» Церкваріум. URL: <https://cerkvarium.org/spetstemy/tserkva-i-koronavirus/chi->

mozhlivoprichastya-onlajn-yak-na-tse-vidreaguvali-v-seredovishchi-ptsu. (дата звернення: 09.11.2021)

13. Горохолінська І. Актуальні аспекти світоглядно-гуманітарних досліджень соціальної функціональності релігії в умовах пандемії Covid-19, Феномен культури постглобалізму: зб. мат. І Міжнар. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 27 листопада 2020 р. Маріуполь: МДУ, 2020. С. 58-61.

14. Деркач Т. «Онлайн-причастя: Кінець світу чи початок богословської дискусії?» Церкваріум. URL:: <https://duhovnyfront.com.ua/2020/05/16/onlain-prychastia-kinets-svitu-chypochatok-bohoslovskoi-dyskusii>. (дата звернення: 09.11.2021)

15. Дослідження громадської думки щодо ситуації у країні під час пандемії COVID-19. Березень 2020 р. URL: https://sapiens.com.ua/publications/socpolresearch/114/IS_Coronaviruss_31.03.pdf (дата звернення: 09.11.2021)

16. Єленський В. Карантин не є обмеженням релігійних свобод. Релігійно-інформаційна служба України. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/church_state_relations/79807. (дата звернення: 09.11.2021)

17. Єпископ НЄЛЦУ підписав Заяву християн щодо ролі науки під час пандемії. Німецька євангелічно-лютеранська церква України. URL: <https://nelcu.org.ua/yepyskop-nyeltsu-pidpysav-zayavu-hrystyuan-shhodo-rolu-nauky-pid-chas-pandemiyi/> (дата звернення: 09.11.2021)

18. Загальна декларація прав людини URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text. (дата звернення: 09.11.2021)

19. Закон республіки Казахстан «О национальной безопасности Республики Казахстан». URL:

https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31106860 (дата звернення: 09.11.2021)

20. Закон республики Казахстан «О религиозной деятельности и религиозных объединениях». URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31067690 (дата звернення: 09.11.2021)

21. Звернення єпископів Римсько-Католицької Церкви в Україні з приводу ситуації навколо епідемії коронавірусної інфекції. Римо-католицька церква в Україні. URL: http://www.rkc.lviv.ua/news_viewZvernennya_yepuskopiv_Rumsko_Katoluckoi_Cerkvu_v_Ukraini_z_privodu_situacii_navkolo_epidemi_i_koronavirusnoi_infekcii-ua; (дата звернення: 09.11.2021)

22. Звернення Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета у зв'язку з поширенням коронавірусної епідемії у світі. Українська православна церква Київського патріархату. URL: <https://www.cerkva.info/news/zvernennya-patriarha-kyuyivskogo-i-vsiyeyi-rusy-ukrayiny-filareta-u-zv-yazku-zposhyrennyam-koronavirusnoyi-epidemiyi-u-sviti/> Accessed 02/05/2021. (дата звернення: 09.11.2021)

23. Звернення Священного Синоду УПЦ у зв'язку з поширенням коронавірусу COVID-19. Українська православна церква. URL: <https://news.church.ua/2020/03/18/zvernennya-svyashhennogo-sinoduupc-u-zvyazku-z-poshirennyam-koronavirusu-covid-19> (дата звернення: 09.11.2021)

24. Звонок А. А. Виртуальный религиозный опыт: интернет как средство коммуникации в жизни религиозных конфессий Украины // Социальные технологии: актуальные проблемы теории и практики. 2015. Вып. 65–66. С. 78–85. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stapttp_2015_65-66_11.

25. Иванов Д. В. Виртуализация общества. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 2002. С. 29–30.

26. Козар К. В. Вплив віртуалізації релігії на релігійну небезпеку в Україні. Софія: гуманітарно-релігієзнавчий вісник. 2020. № 2(16). С. 74-75.

27. Колкунова К. А. Виртуальные религиозные сообщества // Энциклопедический словарь социологии религии / под ред. М. Ю. Смирнова. Санкт-Петербург: Платоновское философское общество, 2017. С. 50.

28. Колкунова К. А. Религия и Интернет // Энциклопедический словарь социологии религии / под ред. М. Ю. Смирнова. Санкт-Петербург: Платоновское философское общество, 2017. С. 291–293.

29. Комитет по делам религий Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан. Документы. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/din/documents/1?lang=ru>

30. Коронавірус: Коментар Блаженнішого Святослава, Глави УГКЦ. Інформаційний ресурс УГКЦ. URL: http://news.ugcc.ua/news/koronav%D1%96rus_komentar_blazhenn%D1%96shogo_svyatoslava_glavi_ugkts_88926.html (дата звернення: 09.11.2021)

31. Криворот В., Мартиненко А. Втручання в права людини під час пандемії. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/vtruchannya-v-prava-lyudini-pid-chas-pandemiyi.html> (дата звернення: 09.11.2021)

32. Лист Блаженнішого Святослава з рекомендаціями про те, як у час пандемії Covid-19 служити страсній пасхальні богослужіння» // Українська греко-католицька церква. 2020. URL: http://ugcc.ua/documents/list_blazhenn%D1%96shogo_svyatoslava_z

_rekomendats%D1%96yami_pro_te_yak_u_chas_pandem%D1%96i_covid19_sluzhiti_strasn%D1%96_y_pashaln%D1%96_bogosluzh%D1%96nnya_89092.html (дата звернення: 09.11.2021)

33. Луканова В. В. Пандемія у контексті сучасних глобальних процесів: цивілізаційне підґрунтя – бінарна опозиція «людство/довкілля» // Гілея: науковий вісник. 2017. Вип. 127. - С. 229-232. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2017_127_61. (дата звернення: 09.11.2021)

34. Луканова В. В. Феномен пандемії: підґрунтя, сутність, динаміка (соціально-філософський аналіз) : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 – Дніпро, 2019. 239 с.

35. Луканова В. В. Феномен пандемії: підґрунтя, сутність, динаміка (соціально-філософський аналіз) : автореф.дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Луканова Вікторія Вікторівна ; Дніпров. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпро, 2019. 17 с.

36. Луканова В. В. Філософсько-антропологічний вимір феномена пандемії: бінарна опозиція «здоров'я / хвороба» у контексті проблематики цілісності людського існування. European Humanities Studies: State & Society. 2017. Вип.4 (І). С. 238-252.

37. Лункин Р. Н. Будущее европейской идентичности на фоне коронакризиса. URL:<http://www.instituteofeurope.ru/images/uploads/analitika/2020/an193.pdf>(дата звернення: 09.11.2021)

38. Михельсон О. К. Сакрализация популярного. Методологические подходы к исследованию religion-like phenomena в современном религиоведении. Вестник СПбГУ. Философия и конфликтология. 2018. Т. 34, No 1. С. 122–137. DOI: <https://doi.org/10.21638/11701/spbu17.2018.112>.

39. Намісник Почаївської лаври вважає, що Білл Гейтс використовує вакцину від коронавірусу, щоб чіпувати людей. URL: <https://hromadske.ua/ru/posts/namestnik-pochaevskoj-lavry-schitaet-cto-bill-gejts-ispolzuet-vakcinu-ot-koronavirusa-chtoby-chipirovat-lyudej>. (дата звернення: 09.11.2021)

40. Невшупа А. М. Религиозное сознание и современное информационное пространство // Социально-философские аспекты религиоведения / отв. ред. Е. И. Мартынюк. Одеса. 2005. Вып. 5. С. 77–92.

41. Недавні О. В. Відповіді церков на виклик пандемії та реакція української громадськості в контексті проблем формування громадянського суспільства в Україні / Проблеми формування громадянського суспільства в Україні: виклики та колізії: мат. Всеукр. наук.-практ. конф. Дніпро: Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2020. С. 69–72.

42. Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України. Тенденції 2000-2020 (інформаційні матеріали) URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_religiya.pdf (дата звернення: 09.11.2021)

43. Патріарх Кирило не буде робити щеплення від коронавірусу, поки вакцина не пройде всі клінічні випробування // Открытые медиа. URL: <https://openmedia.io/news/n2/patriarh-kirill-ne-budet-privivatsya-ot-koronavirusa-poka-vakcina-ne-projdet-vse-klinicheskie-ispytaniya>. (дата звернення: 09.11.2021)

44. Православна церква України підтримує вакцинацію // Релігійно-інформаційна служба України. URL: https://risu.ua/pravoslavna-cerkva-ukrajini-pidtrimuye-vakcinaciju_n99510 (дата звернення: 09.11.2021)

45. Предко О. І. Релігійний досвід // Велика Українська

енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua> / (дата звернення: 09.11.2021).

46. Про запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2: постанова Кабінету Міністрів України від 11 березня 2020 р. № 211. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/211-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 09.11.2021)

47. Про національну безпеку України: Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 09.11.2021)

48. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України: Указ Президента України від 14 вересня 2020 року "Про Стратегію національної безпеки України". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text> (дата звернення: 09.11.2021)

49. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text> (дата звернення: 09.11.2021)

50. Про ставлення церкви до імунізації розповів отець Василь Гасинець // Погляд. URL: <https://pogliad.ua/news/health/pro-stavlennya-cerkvi-do-imunizaciyi-rozpoviv-otec-vasil-gasinec-396404>. (дата звернення: 09.11.2021)

51. Проект Закону про особливий статус релігійних організацій, керівні центри яких знаходяться в державі, яка визнана Верховною Радою України державою-агресором. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58849 (дата звернення: 09.11.2021)

52. Разумков-центр. Особливості релігійного та церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000-

2020 рр. (інформаційні матеріали). URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_religiya.pdf (дата звернення: 09.11.2021)

53. Рекомендації для пастирів у часі епідемії корона вірусу. Римо-католицька церква в Україні. URL: http://www.rkc.lviv.ua/news_viewRekomendacii_dlya_pasturiv_u_chasi_epidemii_koronavirusu-ua (дата звернення: 09.11.2021).

54. Рекомендації щодо етапів виходу релігійних організацій з карантину. Міністерство культури і інформаційної політики. URL: <https://mkip.gov.ua/news/3755.html>. (дата звернення: 09.11.2021)

55. Релігійна самоідентифікація населення і ставлення до основних церков України: червень 2021 року URL: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1052> (дата звернення: 09.11.2021)

56. Священик УПЦ МП агітував під ВРУ проти щеплень, ID-паспортів та за спрощений перетин кордону з Росією // Релігійно-інформаційна служба України. URL: https://risu.ua/svyashchenik-upc-mp-agituvav-pid-vruproti-shcheplen-id-pasportiv-ta-za-sproshchenij-peretin-kordonu-z-rosiyeyu_n112303. (дата звернення: 09.11.2021)

57. Священникам Одеської єпархії УПЦ (МП) заборонили агітувати проти щеплень/ Релігійно-інформаційна служба України. – URL: https://risu.ua/svyashchenikam-odeskoji-eparhiji-upc-mp-zaboronili-agituvati-proti-shcheplen_n88699. (дата звернення: 09.11.2021)

58. Ситуация с коронавирусом. Официально. UKR: <https://www.coronavirus2020.kz/> (дата звернення: 09.11.2021)

59. Социально-психологические аспекты пандемии COVID-19: результаты экспертного опроса российских

психологов / Ушаков Д.В., Юревич А.В., Нестик Т.А., Юревич М.А. // Психологический журнал, 2020. № 5. С.5-7
URL:<http://elib.fu.ru/art2020/bv2866.pdf>. (дата звернення: 09.11.2021)

60. Ставлення громадян України до вакцинації від COVID-19 (травень 2021р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/stavlennia-gromadian-ukrainy-do-vaktsynatsii-vid-covid19-traven-2021r> (дата звернення: 09.11.2021)

61. Токман, В. Соціально значуща діяльність релігійних організацій України під час карантину. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-07/relegiyni-organizatsii-covid.pdf>. (дата звернення: 09.11.2021)

62. Церкви в умовах пандемії – зустріч експертів // Німецька євангелічно-лютеранська церква України. URL: <https://nelcu.org.ua>. (дата звернення: 09.11.2021)

63. Чи правда, що церква забороняла вакцинацію? // CREDO. URL : <https://credo.pro/2018/10/222253>. (дата звернення: 09.11.2021)

64. Чому імунізація зараз важливіша, ніж будь-коли // Церква адвентистів сьомого дня. URL: <https://adventist.ua/news/world/chomu-imunizaciya-zaraz-vazhlivisha-nizh-bud-koli>. (дата звернення: 09.11.2021)

65. Шаправський С. Моделі державно-церковних відносин: європейський контекст, Наукові записки Національного університету «Острозька Академія», 2015, №12, с.183–198.

66. Электронное правительство. КУЛЬТУРА, РЕЛИГИЯ, СМИ. URL: <https://legalacts.egov.kz/list?categoryId=1874> (дата звернення: 09.11.2021)

67. Юрист-Параграф. URL: <https://online.zakon.kz/lawyer> (дата звернення: 09.11.2021)

68. Яроцький П. Місток між Сходом та Заходом, *Віче*, 1993, №7, с.125–133.

69. «Baba Mondi thirrje bektashinjve: Të ndalohen veprimtaritë fetare». Gazeta Tema. URL: <http://www.gazetatema.net/2020/03/12/baba-mondi-thirrje-bektashinjve-te-ndalohen-veprimtarite-fetare/>. (дата звернення: 09.11.2021)

70. ‘German bishops criticize continued church service ban.’ Catholic Philly. Catholic News Agency. URL: <https://catholicphilly.com/2020/04/news/world-news/german-bishops-criticize-continued-church-service-ban/>. (дата звернення: 09.11.2021)

71. Kisha katolike dhe ajo ungjillore pezullojnë meshat, mesazh besimtarëve: Gjithçka do të transmetohet online. Gazeta Tema. URL: <http://www.gazetatema.net/2020/03/12/kisha-katolike-pezullon-meshat-mesazh-besimtareve-gjithcka-do-te-transmetohet-online/>. (дата звернення: 09.11.2021)

72. Kisha Ortodokse Pezullon Shërbesat E Përbashkëta Ditore Deri Në 3 Prill. URL: <https://www.vizionplus.tv/kisha-ortodokse-pezullon-sherbesat-e-perbashketa-ditore-deri-ne-3-prill/>. (дата звернення: 09.11.2021)

73. La majorité des personnes étaient contaminées: de la Corse à l’outre-mer, comment le rassemblement évangélique de Mulhouse a diffusé le coronavirus dans toute la France. URL: https://www.francetvinfo.fr/sante/maladie/coronavirus/video-coronavirus-le-nombre-de-contaminations-lors-du-rassemblement-evangelique-de-mulhouse-a-ete-largement-sous-evalue_3889133.html (дата звернення: 09.11.2021)

74. Latvian government steps up restrictions with two-person, two-meter rule.” Public Broadcasting of Latvia. URL: <https://eng.lsm.lv/article/society/health/latvian-government-steps-up-restrictions-with-two-person-two-meter-rule.a353788/>. (дата звернення: 09.11.2021)

75. Patvirtinta: nuo šiol savivaldybės pagal sergamumą koronavirusu bus skirstomos į šviesoforo spalvų zonas”. Sam.Lrv.Lt. URL: <https://sam.lrv.lt/lt/naujienos/patvirtinta-nuo-siol-savivaldybes-pagal-sergamuma-koronavirusu-bus-skirstomos-i-sviesoforo-spalvu-zonas>. (дата звернення: 09.11.2021)

76. Resilience and recovery 2020-2021: Plan for living with COVID-19-Restrictions. Citizens Information. URL: https://www.citizensinformation.ie/en/covid19/living_with_covid19_plan.html. (дата звернення: 09.11.2021)

77. Coronavirus pandemic in the EU – fundamental rights implications. URL: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2020-coronavirus-pandemic-eu-bulletin-1_en.pdf. (дата звернення: 09.11.2021)

78. In Italy and beyond, churches grapple with coronavirus. Politico. URL: <https://www.politico.eu/article/coronavirus-church-online-live-stream-congregation/>. (дата звернення: 09.11.2021)

79. Abdulkadir Atalan. Is the lockdown important to prevent the COVID-19 pandemic? Effects on psychology, environment and economy-perspective. Annals of Medicine and Surgery, Volume 56, August 2020, P. 21

80. Bagcchi S. Stigma during the COVID-19 pandemic. The Lancet Infectious diseases. 2020. №20(7). P. 782. DOI: [https://doi.org/10.1016/S1473-3099\(20\)30498-9](https://doi.org/10.1016/S1473-3099(20)30498-9)

81. Baker J. O., Martí G., Braunstein R., Whitehead A. L., Yukich G. (). Religion in the age of social distancing: How COVID-19 presents new directions for research. *Sociology of Religion*. 2020. Vol.81 №3. P. 357– 370. DOI: <https://doi.org/10.1093/socrel/sraa039>

82. Beck C. Aktuell nur noch geringes Infektionsgeschehen. *Rhein-Neckar-Zeitung*. URL: https://www.rnz.de/nachrichten/sinsheim_artikel,-flaechentestung-in-sinsheim-aktuell-nur-noch-geringes-infektionsgeschehen-update-_arid,526938.htm (дата звернення: 09.11.2021)

83. Benke C., Autenrieth L. K., Asselmann E., Pané-Farré C. A. Lockdown, quarantine measures, and social distancing: Associations with depression, anxiety and distress at the beginning of the COVID-19 pandemic among adults from Germany. *Psychiatry Research*, 2020. №293. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.113462>

84. Bentzen J. In Crisis, We Pray: Religiosity and the COVID-19 Pandemic. CEPR Discussion Paper DP14824. London. URL: https://www.researchgate.net/profile/Jeanet-Bentzen/publication/343627578_In_Crisis_We_Pray_Religiosity_and_the_COVID-19_Pandemic/links/5f34e703458515b7291bf329/In-Crisis-We-Pray-Religiosity-and-the-COVID-19-Pandemic.pdf (дата звернення: 09.11.2021)

85. Bonelli R. Religiosity and Mental Health. *Deutsche Medizinische Wochenschrift*. 2006. №141. P. 1863– 1867. DOI: <https://doi.org/10.1055/s-0042-109665>

86. Büssing A., Michalsen A., Balzat H. J., Grünther R. A., Ostermann T., Neugebauer E. A., Matthiessen P. F. Are spirituality and religiosity resources for patients with chronic pain conditions? *Pain medicine*. 2009. №10(2). P. 327-339. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1526-4637.2009.00572.x>

87. Cao W., Fang Z., Hou G., Han M., Xu X., Dong J., Zheng J. The psychological impact of the COVID-19 epidemic on college students in China. *Psychiatry Res.* 2020. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.112934>

88. COVID-19 pandemic in Greece. // Wikipedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/COVID-19_pandemic_in_Greece. (дата звернення: 09.11.2021)

89. COVID-19_pandemic_in_Montenegro. // Wikipedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/COVID-19_pandemic_in_Montenegro. (дата звернення: 09.11.2021)

90. Departament Wyznań Religijnych oraz Mniejszości Narodowych i Etnicznych. URL: <https://www.gov.pl/web/mswia/departament-wyznan-religijnych-oraz-mniejszosci-narodowych-i-etnicznych> (дата звернення: 09.11.2021)

91. Diochețanu, A. “Toate evenimentele cu peste 100 de persoane în spații închise sunt interzise! Inclusiv, slujbele din biserici.” URL: <https://web.archive.org/web/20200312163942/http://www.ziare.com/stiri/coronavirus/toate-evenimentele-cu-pest-100-de-persoane-in-spatii-inchise-sunt-interzise-inclusiv-slujbele-din-biserici-1601168>. (дата звернення: 09.11.2021)

92. Diyanet İşleri Başkanlığı. Hukuk Müşavirliği. URL: <https://hukukmusavirligi.diyanet.gov.tr/kategoriler/ba%C5%9Fkanl%C4%B1k-mevzuat%C4%B1> (дата звернення: 09.11.2021)

93. Diyanet İşleri Başkanlığı. URL: <https://www.diyanet.gov.tr/tr-TR> (дата звернення: 09.11.2021)

94. Dostatni T. Po pandemii w Kościele nie będzie dużej części młodego pokolenia. (After the pandemic, there will not be a large part of the younger generation in the Church). URL: <https://wiesz.pl/2021/01/11/o-dostatni-po-pandemii-w-kosciele-nie->

bedzie-duzej-czesci-mlodego-pokolenia/ (дата звернення: 09.11.2021)

95. Dubey S., Biswas P., Ghosh R., Chatterjee S., Dubey M. J., Chatterjee S., Lahiri D., Lavie C. J. Psychosocial impact of COVID-19. Diabetes & metabolic syndrome. 2020. №14(5). P. 779–788. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.dsx.2020.05.035>

96. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. URL: <https://dziennikustaw.gov.pl/szukaj> (дата звернення: 09.11.2021)

97. Ecumenical Patriarchate orders churches to halt services until end-March. Reuters. URL: <https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-patriarchate/ecumenical-patriarchateorders-churches-to-halt-services-until-end-march-idUSKBN21617C?edition-redirect=uk>. (дата звернення: 09.11.2021)

98. Ekeløve-Slydal G. Lockdowns vs. religious freedom: COVID-19 is a trust building exercise. URL: <https://www.openglobalrights.org/lockdowns-vs-religious-freedom-covid-19-is-a-trust-building-exercise/?lang=English>. (дата звернення: 09.11.2021)

99. Elmer T., Mepham K., Stadtfeld C. Students under lockdown: Comparisons of students' social networks and mental health before and during the COVID-19 crisis in Switzerland. *PLoS ONE*. 2020. № 15(7). DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0236337>

100. Geraskov S. & Gider E. Religious policy shaping in terms of the COVID-19 pandemic: the case of Turkey and Ukraine, Bulletin of scientific works of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, 2020, Vol. 2. pp. 147–162.

101. Grund Z. Premijeru su na Hvaru uručili zahvalnicu jer ih je pustio da u karanteni organiziraju procesiju. URL: <https://www.telegram.hr/politika-kriminal/premijeru-su-na-hvaru->

urucili-zahvalnicu-jer-ih-je-pustio-da-u-karanteni-organiziraju-procesiju/. (дата звернення: 09.11.2021)

102. GÜNLÜK COVID-19 TABLOSU URL: https://covid19.saglik.gov.tr/?_Dil=2 (дата звернення: 09.11.2021)

103. Heitzman J. Impact of COVID-19 pandemic on mental health. *Psychiatr Pol.* 2020. №54(2). P. 187-198. DOI: <https://doi.org/10.12740/PP/120373>

104. Höllinger F., Muckenhuber J. Religiousness and existential insecurity: A cross-national comparative analysis on the macro-and micro-level. *International Sociology.* 2019. №34. P. 19–37.

105. Immerzeel Tim, and Frank van Tubergen. Religion as reassurance? Testing the insecurity theory in 26 European countries. *European Sociological Review.* 2011. №29. P. 359– p. 72.

106. International Covenant on Civil and Political Rights. URL: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx>. (дата звернення: 09.11.2021)

107. Irfan M., Naeem F., Afridi M. I., Javed, A. Prevention of occupational stress in health-care workers during COVID-19 pandemic. *Indian Journal of Psychiatry.* 2020. №62(Suppl 3). P. 495-497. DOI: https://doi.org/10.4103/psychiatry.IndianJPsychiatry_844_20

108. Irfan M., Shahudin F., Hooper V., Akram W., Ghani R. The psychological impact of coronavirus on university students and its socio-economic determinants in Malaysia. *SSRN.* 2020. DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3720759>

109. ISAP – Internetowy System Aktów Prawnych. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/search.xsp> (дата звернення: 09.11.2021)

110. Ivanov A. V. Digital Religion. *Izv. Saratov Univ. (N. S.), Ser. Philosophy. Psychology. Pedagogy.* 2018 Vol. 18, iss. 4. P. 377–381. DOI: <https://doi.org/10.18500/1819-7671-2018-18-4-377-381>

111. Kharkovshchenko Y., Predko O., Turenko V. Pandemic as a Challenge for Future of Humanity: Philosophical and Religious Studies Aspects. *Future Human Image*, 2020, Volume 14, p. 13-20.

112. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. URL: <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm>

113. Koronawirus: informacje i zalecenia. URL: <https://www.gov.pl/web/koronawirus> (дата звернення: 09.11.2021)

114. Kowalczyk O., Roszkowski K., Montane X., Pawliszak W., Tylkowski B., Bajek A. Religion and faith perception in a pandemic of COVID-19. *Journal of religion and health.* 2020. №59(6) P. 2671-2677. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10943-020-01088-3>

115. Kraliuk P., Bogdanovskiy I., Yakunina K. Religious Organizations under Quarantine: Ukrainian Realities. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe.* 2020. Vol. 40: Iss. 7. Article 5. URL: <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol40/iss7/5>. (дата звернення: 09.11.2021)

116. Legge 124/2007. URL: <https://www.sicurezzanazionale.gov.it/sisr.nsf/documentazione/normativa-di-riferimento/legge-124-2007.html> (дата звернення: 09.11.2021)

117. LEGGI D'ITALIA P.A. URL: https://pa.leggiditalia.it/#mode=home,__m=site (дата звернення: 09.11.2021)

118. Ley D. Xenophobia in Response to Pandemics Is (Sadly) Normal // *Psychology Today.* URL: <https://www.psychologytoday.com/ca/blog/women-who->

stray/202002/xenophobia-in-response-pandemics-is-sadlynorm36
(дата звернення: 09.11.2021)

119. Lucchetti G., Góes L. G., Amaral S. G., Ganadjian G. T., Andrade I., Almeida P., do Carmo V. M., Manso M. Spirituality, religiosity and the mental health consequences of social isolation during Covid-19 pandemic. The International journal of social psychiatry. 2020. № 20764020970996. DOI: <https://doi.org/10.1177/0020764020970996>

120. Luxmoore J. East European Catholics draw lockdown parallels with communist rule. // National Catholic Reporter. URL: <https://www.ncronline.org/news/world/east-european-catholics-draw-lockdown-parallels-communist-rule>. (дата звернення: 09.11.2021)

121. Mares C. Do coronavirus closings violate religious liberty? A religious freedom expert weighs in. URL: <https://www.catholicnewsagency.com/news/do-coronavirus-closings-violate-religious-liberty-a-religious-freedom-expert-weighs-in-30897> (дата звернення: 09.11.2021)

122. Marić B. K. Hrvati su opet veći katolici od Pape. Procesija na Plenkovićevom i Beroševom Hvaru dobila je dozvolu. // Slobodna Dalmacija. URL: <https://slobodnadalmacija.hr/dalmacija/otoci/hrvati-su-opet-veci-katolici-od-pape-procesija-na-plenkovicvom-i-berosevom-hvaru-dobila-je-dozvolu-bi-li-je-u-ovo-vrijeme-dobio-i-gay-pride-1015225>. (дата звернення: 09.11.2021)

123. Mevzuat Bilgi Siitemi. URL: <https://www.mevzuat.gov.tr/aramasonuc> (дата звернення: 09.11.2021)

124. Meza D. In a Pandemic Are We More Religious? Traditional Practices of Catholics and the COVID-19 in Southwestern Colombia. International Journal of Latin American Religions. 2020. №4. P. 218-234. DOI: <https://doi.org/10.1007/s41603-020-00108-0>

125. Moberg D. Spirituality and aging: Research and implications. *Journal of Religion, Spirituality & Aging*. 2008. №20. P. 95–134. DOI: <https://doi.org/10.1080/15528030801922038>

126. Molteni F. *A Need for Religion: Insecurity and Religiosity in the Contemporary World*. Leiden: Brill, 2020 190 p.

127. Molteni F., Ladini R., Biolcati F., Chiesi A. M., Antonio M. C., Dotti Sani G. M., Guglielmi S., Maraffi M., Pedrazzani A., Segatti P., Vezzoni C. Searching for comfort in religion: Insecurity and religious behaviour during the COVID-19 pandemic in Italy. *European Societies*. 2020. №23. P. 704–720. DOI: <https://doi.org/10.1080/14616696.2020.1836383>

128. More Americans Than People in Other Advanced Economies Say COVID-19 Has Strengthened Religious Faith. URL: <https://www.pewforum.org/2021/01/27/more-americans-than-people-in-other-advanced-economies-say-covid-19-has-strengthened-religious-faith/> (дата звернення: 09.11.2021)

129. Normattiva. URL: <https://www.normattiva.it/> (дата звернення: 09.11.2021)

130. Novel coronavirus. Norme, circolari e ordinanze. URL: <https://www.salute.gov.it/portale/nuovocoronavirus/archivioNormativaNuovoCoronavirus.jsp?lingua=english> (дата звернення: 09.11.2021)

131. Ossorio J. El ‘limbo’ de ir a misa: el estado de alarma lo consiente «con medidas» y la Policía lo desmiente. // *El Español*. URL: https://www.elespanol.com/espana/20200411/limbo-misa-alarma-consiente-medidas-policia-desmiente/481702245_0.html. (дата звернення: 09.11.2021)

132. Parashchevin M. Interrelation of Religiosity and Physical Health Condition: Ukrainian Case, *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 2021, Vol. 41: Iss. 1, Article 10. URL:

<https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol41/iss1/10> (дата звернення: 09.11.2021)

133. Polšak P. V. Stigle preporuke oko koronavirusa s Kaptola: Miče se sveta voda, pričest samo na ruku; nema zabrane misa, ali. // Tportal. URL: <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/stigle-preporuke-oko-koronavirusa-s-kaptola-mice-se-sveta-voda-pricest-samo-na-ruku-nema-zabrahne-misa-ali-20200311>. (дата звернення: 09.11.2021)

134. Practical considerations and recommendations for religious leaders and faith-based communities in the context of COVID-19 URL: <https://www.who.int/publications/i/item/practical-considerations-and-recommendations-for-religious-leaders-and-faith-based-communities-in-the-context-of-covid-19> (дата звернення: 09.11.2021)

135. Predko O. Religious security: challenges and threats in the context of the coronavirus pandemic. International Scientific Conference (2021; Kyiv). International Scientific Conference «The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2021», the first session, April 21- 22, 2021: [Abstracts] / Ed.board: A.Konverskyi [and other]. Kyiv: Publishing center «Kyiv University», 2021.P. 381-383.

136. Predko O., Predko D. Religious Epidemics on the Territory of Ukraine: Historical Parallels and Essential Characteristics. Occasional Papers on Religion in Eastern Europe. 2021. Vol. 41. Iss. 1. P. 77-90. URL: <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol41/iss1/7>

137. Predko O., Predko D. Religious Security as a Factor in Countering the Coronavirus Pandemic in Ukraine // 6th International Symposium on Humanities and Religious Studies «Change, Continuity, and Sustainability in the Axis of Morality and

Conscience in Extraordinary Periods» (Konya, Turkey 22-23 May 2021). P. 30-33

138. Publiczny Portal Informacji o Prawie. URL: <https://ppiop.rcl.gov.pl/?r=skorowidz/index> (дата звернення: 09.11.2021)

139. Religioni e Stato. URL: <https://www.interno.gov.it/it/temi/cittadinanza-e-altri-diritti-civili/religioni-e-stato> (дата звернення: 09.11.2021)

140. Religious Fundamentalism in the Age of Pandemic / Ed. Nina Käsebage. Transcript Verlag, 2020. 250 p.

141. Richter D., Zürcher S. Mental Health Care Services During the COVID-19 Pandemic. Psychiatr Prax. 2020. № 47(04). P. 173-175. DOI: <https://doi.org/10.1055/a-1157-8508>

142. Riedel-Heller S., Richter D. Psychological consequences of the COVID-19 pandemic in the general public. Public Health Forum. 2021. №29(1). DOI: <https://doi.org/10.1515/pubhef-2020-0121>

143. Robson D. The fear of coronavirus is changing our psychology. // BBC Future, 2020. URL: (дата звернення: 09.11.2021) <https://www.bbc.com/future/article/20200401-covid-19-how-fear-of-coronavirus-is-changing-our-psychology>

144. Röhr S., Reininghaus U., & Riedel-Heller S. Mental and social health in the German old age population largely unaltered during COVID-19 lockdown: results of a representative survey. DOI: <https://doi.org/10.31234/osf.io/7n2bm>

145. Rudenko S., Turenko. V. Specifics of State-Religious Relationships During Covid-19: Eastern Europe vs Western Europe. Occasional Papers on Religion in Eastern Europe. 2021. Vol. 41 : Iss. 1, Article 3. URL:: <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol41/iss1/3> (дата звернення: 09.11.2021)

146. Sinding Bentzen J. Acts of God? Religiosity and natural disasters across subnational world districts. *The Economic Journal*. 2019. №129(622). P. 2295-2321. DOI: <https://doi.org/10.1093/ej/uez008>

147. Social Distancing. Oxford English Dictionary. URL: <https://www.oed.com/view/Entry/88377097> (дата звернення: 09.11.2021)

148. Sulkowski L., Ignatowski G. Impact of COVID-19 pandemic on organization of religious behaviour in different Christian denominations in Poland. *Religions*. 2020. №11(5). DOI: <https://doi.org/10.3390/rel11050254>.

149. The Constitution of Greece. URL: <http://www.hri.org/docs/syntagma/> (дата звернення: 09.11.2021)

150. The psychological impact of the COVID-19 epidemic on college students in China / W. Cao at al. *Psychiatry Res*. 2020. № 287(112934). URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7102633/#bib0016> (дата звернення: 09.11.2021)

151. Thinking Impaired in 60% of COVID-19 Survivors. URL: <https://neurosciencenews.com/cognition-covid-19054/?fbclid=IwAR29-bzpo9QOfUav5M6dX8ulo7ZoHIPdY3vfDeXAWfKjerZNcCAKzM2n-8Y> (дата звернення: 09.11.2021)

152. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. URL: <https://www.mevzuat.gov.tr/#anayasa> (дата звернення: 09.11.2021)

153. Tytarenko V. and Bogachevska, I. Religious "Covid Fundamentalism" in Eastern and Central Europe: Challenges and Lessons, Occasional Papers on Religion in Eastern Europe, 2021, Vol. 41: Iss. 1, Article 4. Available online:

<https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol41/iss1/4> (дата звернення: 09.11.2021)

154. USCIRF Condemns the Stigmatization of Religious Minorities during COVID-19. URL: <https://www.uscirf.gov/news-room/releases-statements/uscirf-condemns-stigmatization-religious-minorities-during-covid-19> (дата звернення: 09.11.2021)

155. World Health Organization Practical considerations and recommendations for religious leaders and faith-based communities in the context of COVID-19. Interim guidance. - URL: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/331707/WHO-2019-nCoV-Religious_Leaders-2020.1-eng.pdf. (дата звернення: 09.11.2021)

156. Γενική Γραμματεία Θρησκευμάτων. URL: <https://www.minedu.gov.gr/gepo-menu-m/nomothesia-2> (дата звернення: 09.11.2021)

157. Κράτος & Πολίτες. URL: <https://covid19.gov.gr/category/kratos-kai-polites/> (дата звернення: 09.11.2021)

158. Μηχανή αναζήτησης ελληνικής νομοθεσίας. URL: <https://www.kodiko.gr/> (дата звернення: 09.11.2021)

159. ΝΟΜΟΣ 3726/2008. URL: https://www.kodiko.gr/nomothesia/document/141434#%CE%86%CF%81%CE%B8%CF%81%CE%BF_16|141491 (дата звернення: 09.11.2021)

160. კორონავირუსის საქართველოში. URL: <https://stopcov.ge/> (дата звернення: 09.11.2021)

161. რელიგიის საკითხთა სახელმწიფო სააგენტო. URL: <https://religion.gov.ge/ge/kanonmdebloba> (дата звернення: 09.11.2021)

162. საქართველოს ეროვნული უსაფრთხოების
კონცეფცია. URL:

<https://mfa.gov.ge/MainNav/ForeignPolicy/NationalSecurityConcept.aspx> (дата звернення: 09.11.2021)

163. საქართველოს საკანონმდებლო მაცნე. URL:
<https://matsne.gov.ge/ka/document/search> (дата звернення:
09.11.2021)

Наукове видання

ЗАПОРОЖЕЦЬ Вікторія Анатоліївна, д.філос. в галузі релігієзн. Розділ 1. підр 1.2 (в співавторстві);

КОЗАР Катерина Вадимівна, асп. Розділ 3 підр. 3.3 (в співавторстві). Розділ 4 підр. 4.3; (в співавторстві);

НЕСТЕРОВА Марія Іванівна, асп. Розділ 2 підр. 2.1 (в співавторстві). Розділ 4 підр. 4.2. (в співавторстві);

НОСЕНКО Богдана Едуардівна, асп. Розділ 4 підр. 4.2 (в співавторстві);

ПРЕДКО Олена Іллівна, д.філос. наук, проф. Вступ. Розділ 1 підр 1.1. Розділ 1 підр. 1.3. Розділ 2 підр. 2.1 (в співавторстві). Розділ 2 підр. 2.2. Розділ 4 підр. 4.1-4.3 (в співавторстві). Висновки;

РУДЕНКО Сергій Валерійович, д.філос. наук, проф. Розділ 3 підр. 3.1 (в співавторстві);

ТУРЕНКО Віталій Едуардович, к.філос. наук. Розділ 1 підр 1.2. (в співавторстві). Розділ 3 підр. 3.1-3.2 (в співавторстві). Розділ 4 підр. 4.2. (в співавторстві);

ХАРЬКОВЩЕНКО Євген Анатолійович, д.філос. наук, проф. Розділ 3 підр. 3.3. (в співавторстві). Розділ 4 підр. 4.1 (в співавторстві). Розділ 4 підр. 4.2. (в співавторстві).

Релігійна безпека в Україні в умовах коронавірусної пандемії

Підписано до друку 1.12.2021 року

Формат 60х84/16. Папір офсетний.

Друк цифровий. Гарнітура Times New Roman.

Умовних друкованих аркушів 12

Наклад 60 прим.

Зам.№ 444 від 20.02.2021 року

Видавець ФОП Кушнір Ю.В.

Реєстраційне свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців серія ДК №5909 від 18.09.2017р. Відруковано з оригіналу макету замовника в ТОВ «Друк плюс»

м. Вінниця, вул. 600-річчя, 25, 21027